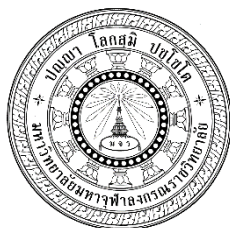

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร
VIPASSANA BHAVANA PRACTICE WITH SUÑÑATA
IN CULASUÑÑATA SUTTA

พระเชวงศักดิ์ จันทวโธ (ตัมวงศ์)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

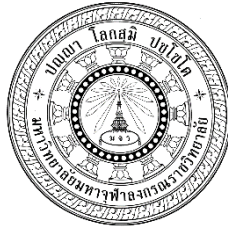
การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร

พระเชวงศักดิ์ จันทวิโส (ตุ้มวงศา)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

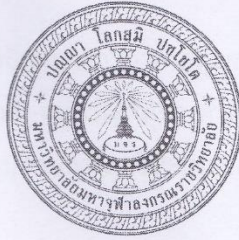
**Vipassana Bhavana practice with Suññata
in Cuḷa-suññata Sutta**

Phra Chawangsak Candavaṃsa (Tomvongsa)

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตนิพนธ์
เรื่อง “การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสัจจะตามในจุฬาสัจจะสูตร” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล)

กรรมการ

(พระมหาบุญศรี ญาณวฑฒโน, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระเชวงศักดิ์ จันทวโร)

ชื่อสารนิพนธ์ : การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร
ผู้วิจัย : พระเชวงศักดิ์ จันทวโร (ตุ้มวงศา)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : พระมหาชิต จานชิต, ดร., ป.ธ. ๗, ศน.บ., (การศึกษา), M.A. (Sanskrit),
Ph.D. (Vedic Studies)
วันเสร็จสมบูรณ์ : ๑๙ มกราคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาสุญญตาในจุฬสุญญตสูตรและเพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุปเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบความถูกต้องโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษาสรุปได้ดังนี้

หลักธรรมในจุฬสุญญตสูตร เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยสุญญตาและแสดงถึงหลักธรรมแนวทางในการปฏิบัติ และได้สรุปความหมายเกี่ยวกับสุญญตาไว้ ๔ นัย คือ ๑) หมายถึงสภาวะที่ว่างจากความ เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา หรือสภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา ๒) หมายถึงสภาวะที่ว่างจากกิเลส มี ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น หรือสภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลาย ตามนัยนี้ สุญญตา ได้แก่ นิพพาน ๓) หมายถึงโลกุตตรมรรค ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะว่างจากการพิจารณาเห็นขั้น ๕ เป็นอัตตา เพราะว่างจากกิเลสและเพราะมีความว่างคือนิพพานเป็นอารมณ์ ๔) หมายถึงความว่างที่เกิดจากความสำคัญหมายหรือใส่ใจคำนึงถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ จนว่างจากสิ่งอื่น

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตรนั้น มีวิธีการปฏิบัติเป็นแบบ การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้าและมีแนวทางในการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน ว่าด้วย หมวดขั้น ๕ และหมวดอายตนะ อยู่ในอัมมานุสัสสนา มีการปฏิบัติตามลำดับจากหยาบไปสู่ความ ละเอียตมีทั้งหมด ๘ ลำดับ คือ ๑) อรัญญสัญญา ๒) ปฐวีสัญญา ๓) ความสำคัญว่าอากาศาสนัญจายตนะ ๔) ความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะ ๕) ความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ ๖) ความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ๗) ความสำคัญว่าเจโตสมาธิอันไม่มีนิमित ๘) ให้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโต สมาธิ และเจริญวิปัสสนาพิจารณาเห็นขั้น ๕ และอายตนะเป็นของไม่เที่ยง ไม่มีตัวตน เป็นของว่างเปล่า จนจิตหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะและอวิชชาสวะ เป็นการเข้าสู่ความว่างตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อนและบริสุทธิ์ และผลในการปฏิบัติในจุฬสุญญตสูตร คือยอมเป็นผู้เข้าถึงสุคติในรูปภพและ อรูปภพ ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาจนสามารถละอาสวะจนหมดสิ้นได้ยอมเป็นผู้เข้าถึงมรรค ผล นิพพาน

Research Paper Title : Vipassana Bhavana practice with Suññata in Cuḷa-suññata Sutta

Researcher : Phra Chawangsak Candavamsa (Tomvongsa)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Research Paper Supervisor

: Phramaha Chit Tanachito Dr.,Pali VII, B.A.(Education),
M.A.(Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

Date of Completion : January 19, 2018

Abstract

This research paper had 2 purposes; 1) to study principle of Suññata or emptiness in Cuḷa-suññata Sutta, 2) to study the insight meditation practice with emptiness in Cuḷa-suññata Sutta by taking research data from Theravada Buddhist scriptures, including Tipitaka, Its commentaries and Visesapakarana texts, as well as relevant academic papers, then compiled and composed in descriptive style and finally reviewed by experts. The findings were that;

Cuḷa-suññata Sutta is the discourse concerning with the teaching of emptiness and presented the practical way. Its explained the meaning of emptiness in 4 aspects; 1) empty state of beings, person, self, I and others or true nature of 5 aggregates as non-self, 2) empty state from lust, aggression and delusion etc. or the emptiness of thoughts indicating that the emptiness is Nibbana, 3) the path of transcendence with 3 reasons, i.e. because of being empty from holding 5 aggregates as self, being empty from defilements and being empty due to holding Nibbana as its objects, 4) emptiness as the meaning of significance or contemplating on one object until it becomes empty from others.

The practice of insight meditation with emptiness found in Cuḷa-suññata Sutta revealed that there was the insight meditation practice by cultivating tranquility before then insight and practical way based on Mahasatipatthana regarding to 5 aggregates and sense spheres in Dhammānupassanāsatiṭṭhāna with the detailed explanation step by step from rough to profound in 8 steps; 1) perception of forest, 2) perception on earth, 3) sphere of infinity of space, 4) sphere of infinity of consciousness, 5) sphere of nothingness, 6) sphere of neither perception nor non-perception, 7) perception on mental concentration without sing, 8) observing the impermanence of mental meditation. After that, practitioner starts observing 5 aggregates and sense spheres as impermanence, non-self and emptiness until mind liberates from all sensual influx, existence influx, ignorance influx. This is the way to enter the true emptiness, unchangeable and pure state. The meditation practice in Cuḷa-suññata Sutta results the entering the be born in heaven, form being and formless existence. If practitioner who

can follow insight meditation, will gain realization attaining noble path, fruits and Nibbana.

กิตติกรรมประกาศ

กราบขอบพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถร ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่พระเดชพระคุณฯ ได้เปิดหลักสูตรปริญญา พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษา และปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา เป็นเวลา ๗ เดือน อีกทั้งส่งผลให้เกิดการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแพร่หลายไปทั่ว ประเทศ และเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มั่นคงตลอดไป

ขอกราบขอบพระคุณเจ้าคุณพระราชสิทธิอาจารย์ (หลวงปู่ทองใบ ปภสฺสโร) ประธานสงฆ์ วัดนาหลวงอภิญญาเทสิตธรรม ที่ให้ความเมตตาส่งเสริมการศึกษาทุกประการตลอดทั้งท่านเจ้าคุณ พระภาวนาธรรมาภินันท์เจ้าอาวาสวัดนาหลวง พระครูปัญญาสุตาภรณ์รองเจ้าอาวาสวัดนาหลวง พระอาจารย์ทุกท่านและคณะแม่ชีอุบาสิกอุบาสิกาญาติธรรมผู้มีอุปการคุณทั้งหลายที่ให้การ สนับสนุนทุนการศึกษาทั้งโดยตรงและโดยอ้อม พระวิปัสสนาจารย์ทุกรูป

สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความสะดวกช่วยเหลือเป็นอย่างดีจากคณะกรรมการ พิจารณาหัวข้อสารนิพนธ์และคณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์ พระมหาโกมล กมโล รักษาการ ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส พระมหาจิต ฐานจิตโต, ดร. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล, ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง, อาจารย์อาณัติชัย เหลืองอมรชัย ได้ให้ความรู้ความ เข้าใจในการทำสารนิพนธ์ คณาจารย์ประจำวิชารวมถึงเพื่อนนิสิตที่ร่วมศึกษาในสาขาที่ให้ความร่วมมือ ใน การทำวิจัยในครั้งนี้

อานิสงส์แห่งบุญกุศลใดๆ ที่ข้าพเจ้าได้พากเพียรพยายามทำสารนิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอน้อม นำสักการบูชาต่อพระรัตนตรัย คุณบิดามารดา คุณครูอุปฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอบุญกุศลนี้ จงเป็นปัจจัยแห่งมรรค ผล นิพพาน ด้วยกันทุกท่าน ทุกคนเทอญ

พระเชวงศักดิ์ จันทวิโส (ตุ้มวงศา)

๑๙ มกราคม ๒๕๖๑

เรื่อง	สารบัญ	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย		ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ		ข
กิตติกรรมประกาศ		ง
สารบัญ		จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ		ช
บทที่ ๑ บทนำ		๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา		๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย		๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ		๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย		๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย		๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง		๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย		๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ		๑๑
บทที่ ๒ สุนยิตาในจุฬาสุนยิตสูตร		๑๒
๒.๑ ความเป็นมาแห่งพระสูตร		๑๒
๒.๒ รูปแบบของจุฬาสุนยิตสูตร		๑๔
๒.๓ ความสำคัญของจุฬาสุนยิตสูตร		๑๕
๒.๔ สุนยิตาในจุฬาสุนยิตสูตร		๑๖
๒.๔.๑ นิยามความหมายของสุนยิตา		๑๖
๒.๔.๒ สุนยิตาในความหมายของนักวิชาการ		๒๕
๒.๔.๓ สุนยิตาที่ปรากฏในหมวดธรรมต่างๆ		๒๗
๒.๔.๔ ประเภทของสุนยิตา		๒๙
๒.๔.๕ อาการของสุนยิตา		๓๖
๒.๕ สรุปท้ายบท		๔๐
บทที่ ๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุนยิตาในจุฬาสุนยิตสูตร		๔๑
๓.๑ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา		๔๑
๓.๑.๑ ความหมายของภาวนา		๔๑
๓.๑.๒ ความหมายของสมถภาวนา		๔๒
๓.๑.๓ ความหมายของวิปัสสนา		๔๗
๓.๑.๔ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา		๕๒
๓.๑.๕ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔		๕๔

๓.๑.๖	รูปฌานและอรุฌาน	๕๕
๓.๒	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร	๕๘
๓.๒.๑	อรัญญสัณญา ความสำคัญว่าป่า	๕๙
๓.๒.๒	ปฐวีสัณญา ความสำคัญว่าแผ่นดิน	๖๐
๓.๒.๓	ความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะ	๖๒
๓.๒.๔	ความสำคัญว่าวิญญานัญญายตนะ	๖๓
๓.๒.๕	ความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ	๖๕
๓.๒.๖	ความสำคัญว่าเนวสัณญานาสัณญายตนะ	๖๖
๓.๒.๗	ความสำคัญในวสีภาวะ ๕	๖๘
๓.๒.๘	ความสำคัญว่าเจโตสมาธิอันไม่มีนิमित	๖๙
๓.๒.๙	การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ	๗๐
๓.๓	ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในจุฬสุญญตสูตร	๗๓
๓.๔	สรุปท้ายบท	๗๓
บทที่ ๔	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๗๕
๔.๑	สรุปผลการวิจัย	๗๕
๔.๒	ข้อเสนอแนะ	๗๖
๔.๒.๑	ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้	๗๖
๔.๒.๒	ข้อเสนอแนะเพื่อการทำวิจัยต่อไป	๗๗
บรรณานุกรม		๗๘
ภาคผนวก		๘๑
ภาคผนวก ก		๘๒
ภาคผนวก ข		๘๙
ประวัติผู้วิจัย		๙๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

สารนิพนธ์นี้ ผู้ศึกษาใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ มีหลักการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๐/๙๘. หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๐ หน้า ๙๘

การอธิบายบอกอักษรย่อในสารนิพนธ์นี้ ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในสารนิพนธ์เท่านั้น ดังนี้

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๙	ที.สี.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ติก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.อฏฐก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.นวก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.สุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

สารนิพนธ์นี้ ผู้ศึกษาใช้คัมภีร์ชั้นรองจากพระไตรปิฎก ได้แก่ อรรถกถา และปกรณ์วิเสส โดยใช้อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย ๙๑ เล่ม พุทธศักราช ๒๕๒๕ มีหลักการใช้คำย่อโดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วย/เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า ตามลำดับ เช่น

วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๐ หมายถึง วินัยปิฎก สมนตปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา ฉบับภาษาไทย เล่ม ๑ ภาค ๑ หน้า ๒๐

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๒๓	๓	๒	-	ม.อุ.อ. (ไทย)	ปัญจสุทนี อุปริปัญญาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๗๕	๑	๑	-	อภ.สง.อ. (ไทย)	ฉัมมสังคณี อภิธรรมสาธิตอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อเกี่ยวกับหนังสือที่ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์หรือสถานที่พิมพ์

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คำย่อเกี่ยวกับหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ ที่ได้จัดพิมพ์โดยไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หรือสถานที่พิมพ์ ดังนี้

ม.ป.ป. = ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
 ม.ป.ท. = ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สุญญตา แปลว่าความว่าง โดยความเข้าใจของบุคคลทั่วไป จะเข้าใจความหมายเกี่ยวกับความว่างที่แตกต่างกันออกไปและมีหลักการใช้ก็แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับบุคคล ชุมชนและสังคมนั้นๆ เป็นคำที่ใช้พูดกันอยู่ทั่วไปและก็พูดกันทั้งในด้านที่ดีบ้างและในด้านที่ไม่ดีบ้าง เหล่านี้เป็นความว่างในทางโลกเท่านั้น แต่ในทางธรรมนั้นหรือในทางพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้รู้จักสุญญตา (ความว่าง) มุ่งถึงความว่างจากกิเลสและว่างทุกข์ซึ่งเกิดจากกิเลส ว่างจากบาปอกุศลทุจริต มีโลหะ โทสะ โมหะ ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาเรียกสภาวะเช่นนั้นว่า “นิพพาน” เป็นโลกุตตรธรรม และเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็น ปรมัตถธรรม คือสิ่งที่จริงโดยความหมายสูงสุด ตามหลักอริยมรรคมี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เป็นต้น หากพิจารณาจากความหมายดังกล่าวแล้ว ภาวะที่ดับกิเลสและกองทุกข์ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ ภาวะของนิพพานซึ่งเป็นภาวะที่เป็นความว่าง หรือ “สุญญตา” ดังพุทธพจน์ว่า “เมื่อเห็นว่าความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานว่างยิ่ง ย่อมยังลงสู่สัมมัตตนิยาม”^๑ (โสดาปัตติมารค) ”

ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ปรากฏพระพุทธพจน์ปรากฏอยู่ในที่หลายแห่งทั้งในพระสูตรและอรรถกถาที่เป็นคัมภีร์ฝ่ายพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งยืนยันว่า สุญญตา เป็นคำสอนที่สำคัญเหมือนหัวใจของพุทธศาสนา โดยทรงย้ำให้เห็นว่า ธรรมคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงนำมาแสดง ล้วนแล้วแต่อาศัยหลักสุญญตา หรือเกี่ยวเนื่องเฉพาะด้วยหลักสุญญตา หลักฐานมีอยู่ในคัมภีร์ว่า “สูตรที่ตถาคตกล่าวไว้ ล้าลึก มีเนื้อความลึกซึ้ง เป็นโลกุตตรธรรม ประกอบด้วยความว่าง”^๒ แม้แต่พระภิกษุที่ปฏิบัติเสร็จกิจแล้ว เป็นพระอรหันต์แล้ว ก็ยังต้องเกี่ยวข้องกับสุญญตา คืออยู่ด้วยสุญญตาวินัยธรรม^๓ เป็นที่อยู่ของจิต ฉะนั้น จึงเป็นหน้าที่ของภิกษุ อุบาสกและอุบาสิกาที่จำเป็นต้องศึกษาและปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงสุญญตา จึงเป็นหน้าที่ของบุคคลในพุทธศาสนาเอง ที่จะต้องใช้สติและปัญญาในการเลือกเพ้นหลักธรรมมาใช้ในการดำเนินชีวิต และเป็นหลักธรรมที่สามารถนำมาปฏิบัติได้และให้ได้ผลจริงในหลักคำสอนหรือหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ให้แก่สาวกหรือภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ซึ่งมีมากถึง ๘๔๐๐๐ พระธรรมชนันท์ ไม่รู้ว่าจะนำเอาหลักธรรมไหนมาปฏิบัติและใช้ในการดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้อง ด้วยหลักความจริงอันเป็นสัจจธรรม ผู้ศึกษาได้ตระหนักและมองเห็นถึง

^๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๖๐๑.

^๒ อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙๑.

^๓ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๗๖/๒๑๕.

วิธีการ หลักการ และแนวทางในการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยหลักธรรมที่ว่าด้วย “สุญญตา”^๔

พระพุทธเจ้าเป็นผู้พบวิธีออกจากทุกข์ “ตรัสรู้ริยสัจ ๔”^๕ อันเป็นสัจจะธรรมอันประเสริฐ ในฐานะเป็นความจริงอันประเสริฐที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้ เป็นหนทางเดียวเท่านั้น และเกิดมีวิธีการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ ที่เรียกว่าพระพุทธศาสนา ซึ่งแปลว่าศาสนาของผู้รู้ คือปัญญารู้ความจริงของสิ่งทั้งปวงว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นกฎธรรมชาติที่ทรงค้นพบ (ไตรลักษณ์) คือกล่าวถึงความจริงอันเป็นสัจจะธรรม นอกเหนือไปกว่าที่คนธรรมดาสามัญหรือศาสนาอื่นจะเห็นได้ด้วยวิธีธรรมดา นั่นคือจะเข้าถึงได้ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ส่วนนี้ก็ได้กล่าวถึงสุญญตา (ความว่างเปล่า) ของสรรพสิ่งทั้งปวง คือ ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา หรือเปิดเผยว่าทุกข์เป็นอย่างไร เหตุของทุกข์มาจากไหน วิธีดับทุกข์เป็นอย่างไร และทางออกจากทุกข์ได้อย่างไร จนพบความจริงเหล่านั้นว่า ธรรมทั้งหลายย่อมไหลมาแต่เหตุและดับไปเพราะเหตุนั้น ธรรมชาติที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งนี้เรียกว่า “สังขตธรรม”^๕ หมายถึงสรรพสิ่งทั้งหลายตกอยู่ในกฎของสามัญลักษณะ หลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสนั้น ตรงตามความเป็นจริง เป็นปรมัตถธรรม

มีพระสูตร พระสูตรหนึ่งได้กล่าวถึงความว่าง (สุญญตา)^๖ ว่าด้วยการก้าวเข้าสู่สุญญตา (ความว่าง) เป็นพระสูตรที่แสดงถึงวิธีการทำจิตให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิด้วยอุบายดังกล่าวมาเป็นอารมณ์แห่งสมถะกัมมัฏฐาน ซึ่งมีอำนาจส่งผลให้บุคคลได้บรรลุถึงฌาน ตั้งแต่ระดับขั้น ปฐมฌาน ทุตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสนัญญายตนะฌาน วิญญานัญญายตนะฌาน อากิญจัญญายตนะฌาน เนวสัญญานาสัญญายตนะฌาน ซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะฌานเป็นฌานที่ละเอียดยิ่งนัก จึงทำให้ไม่สามารถกำหนดรู้ลักษณะและทำลายอาสวะทั้งหลายได้ และที่สุดเมื่อไม่กำหนดนิมิตใดๆ เลยเป็นอารมณ์อันเรียกว่า เจโตสมาธิ ก็ยังถูกปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา เมื่อพิจารณาอย่างนี้แล้ว ความตั้งมั่นแห่งจิตก็เกิดขึ้นอันหมายถึง สมาธิในวิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดอนัตตลักษณะ เรียกสุญญตสมาธิ จนจิตเป็นธรรมชาติหลุดพ้นจากอาสวะ เรียกว่าพระนิพพาน เมื่อว่าโดยสภาวะลักษณะแล้วมีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายถึง สงบจากกิเลสและขันธ ๕ ทั้งหลาย โดยสภาวะความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลส และขันธ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว เรียกว่า สุญญตนิพพาน^๗

ในเรื่องความว่าง (สุญญตา) นั้นเป็นเรื่องที่เข้าใจยากที่สุด ในบรรดาเรื่องหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะเป็นเรื่องหัวใจหลักสำคัญอย่างยิ่งของพระพุทธศาสนานั้นเอง ที่เรียกว่า “หัวใจ” เพราะหมายถึงสิ่งที่ลึกซึ้ง ที่ละเอียด สุขุม ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งการคาดเดา

^๔ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระนิพนธ์, ปฐมสมโพธิกถา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่บริษัทธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๑.

^๕ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๔๑๐.

^๖ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๖/๒๑๕.

^๗ พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้นจุฬารัตนปริเฉทที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๔๘.

หรือความตรึงไปตามความเคยชิน หรือตามกิริยาอาการของคนธรรมดาแต่จะเข้าใจได้ก็ด้วยการตั้งอกตั้งใจศึกษาและน้อมนำไปประพฤติปฏิบัติ ถึงแม้พระศาสดาจะทรงสอนธรรมะด้วยภาษาของชาวบ้านก็ตาม แต่คำบางคำที่ท่านกล่าวนั้นมิได้มีความหมายอย่างที่ชาวบ้านเข้าใจกันทั่วไป ฉะนั้น ผู้ที่ไม่เคยศึกษาภาษาธรรมะ ซึ่งมีความหมายผิดไปจากภาษาของคนธรรมดา ก็อาจจะเข้าใจคำสอนบางคำของพระศาสดาผิดไปจากที่ท่านมุ่งหมายไว้เดิม^๔ สุตญัตตาเป็นเรื่องที่มีผู้ให้ความสนใจ และต้องการคำตอบรวมทั้งผู้วิจัยเอง ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษา เรื่องสุตญัตตา ซึ่งเป็นหลักคำสอนที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนาซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้โดยตรง มิใช่คำของพระสาวกหรืออรรถกถาจารย์แต่อย่างใด เพื่อความเข้าใจที่ชัดเจน ในเรื่องความหมาย หลักการ และวิธีการปฏิบัติที่จะเข้าถึงสุตญัตตาธรรมอย่างถูกต้อง

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงทำการวิจัยเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุตญัตตาในจุฬาสุตตสูตร เพื่อไขความเคลือบแคลงสงสัยให้กระจ่างชัด อีกทั้งยังเป็นการเสริมสร้างองค์ความรู้ใหม่ที่เป็นข้อมูลในเชิงวิชาการ และสามารถนำไปเป็นบาทฐานสำคัญในการศึกษาค้นคว้าต่อไป ตลอดจนยังส่งเสริมสร้างศรัทธาปสาทะที่เกื้อกูลในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อความก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของบุคคลผู้สนใจสืบต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาสุตญัตตาในจุฬาสุตตสูตร

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุตญัตตาในจุฬาสุตตสูตร

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๓.๑ สุตญัตตาในจุฬาสุตตสูตรเป็นอย่างไร

๑.๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุตญัตตาในจุฬาสุตตสูตรเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ ภาคเอกสาร (Documentary Research) เรื่องการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุตญัตตาในจุฬาสุตตสูตร โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเนื้อหา เพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษา เพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาในประเด็นหัวข้อต่างๆ ที่จะศึกษา มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค โดยผู้วิจัยเลือกใช้คำคมต่อไปนี้

^๔ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **ตัวกูของกู** (ฉบับสมบูรณ์), (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๑๔๙.

๑) พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๔ พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุपरีปันณาสกั
 สุธมฺมปารวเรศ หมายความว่าด้วยสุญญตา

๒) พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ และ
 พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในการจัดงานฉลอง
 สิริราชสมบัติครบ ๖๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๔๙

๓) พระไตรปิฎกภาษาไทยและอรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหาวิทยาลัยมหามกุฏ
 ราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๗

๔) ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค ฉบับแปลโดยสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาจสภมหาเถระ)
 และฉบับแปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์ และปกรณวิเสสอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้หนังสือ เอกสาร ตำรา บทความของ
 พระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตด้านเนื้อหาการศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาใน
 จุฬสุญญตสูตร ดังนั้นจึงศึกษาในข้อธรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับความหมายของสุญญตา ประเภทของสุญญตา
 สุญญตากับไตรลักษณ์ สุญญตากับวิโมกข์ สุญญตาในทัศนะของนักวิชาการเป็นต้น สุญญตาใน
 จุฬสุญญตสูตรและในพระสูตรอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เช่น ในมหาสติปัฏฐานสูตร
 มหาสุญญตสูตร สุญญกถา และในพระสูตรอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้มีศัพท์เฉพาะที่เกี่ยวข้องที่ผู้วิจัยได้ให้คำจำกัดความไว้ ดังนี้

๑.๕.๑ สุญญตา หมายถึง สภาวะที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา หรือ
 กล่าวสภาวะได้ว่าสภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา

๑.๕.๒ จุฬสุญญตสูตร หมายถึง พระสูตรในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุपरีปันณาสกั
 ว่าด้วย การก้าวเข้าสู่สุญญตา (ความว่าง) ตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน ความบริสุทธิ์ของภิกษุ

๑.๕.๓ สุญญตาวิหารธรรม หมายถึง การอยู่ด้วยสุญญตผลสมบัติ

๑.๕.๔ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การเจริญปัญญา คือการอบรมสติปัญญาให้
 รู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมที่ปรากฏตามความเป็นจริงมีการดับทุกข์เป็นเป้าหมาย

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสาร
 ออกเป็นสองส่วน คือเอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่
 พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ ตำรา
 บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

พระไตรปิฎก ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ในเล่มที่ ๑๔
 สุธมฺมปาริชาติ พุทธปาฐก ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีความว่า พระผู้มีพระภาคประทับ ณ
 ปราสาทของนางวิสาขาในบุพพารามใกล้กรุงสาวัตถี ตรัสตอบคำถามของพระอานนถึงเรื่องที่ใน
 สมัยก่อนและสมัยปัจจุบัน ทรงอยู่โดยมากด้วย สุธมฺมปาริชาติ (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ คือการทำในใจ
 ถึงความว่างเปล่า) แล้วทรงอธิบายถึงวิธีการปฏิบัติการก้าวเข้าสู่สุญญตา (ความว่าง) ทรงอุปมาว่า
 ปราสาทของนางวิสาขามีการมาตา (ขณะนั้น) ว้างจากข้าง โค ม้า และลา ว้างจากทองและเงิน ว้างจาก
 ชุมชนชายหญิง ไม่ว่างอยู่อย่างเดียวนั้นคือ ภิกษุสงฆ์ ข้อนี้ฉันใด ภิกษุก็เหมือนกัน ถ้าไม่ใส่ใจความสำคัญ
 ว่าบ้าน ความสำคัญว่ามนุษย์ ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าป่า จิตของภิกษุก็จะเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง
 และมีวิธีปฏิบัติเป็นลำดับรวม ๘ ขั้นตอน^๙

คัมภีร์อรรถกถา สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ ๒๓ ข้อที่ ๓๔๒
 หน้าที่ ๗ กล่าวถึงเรื่อง “สุญญตา” มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า “ดูก่อนอานนทฺ สมณะหรือพราหมณ์ใน
 อดีตกาลไม่ว่าพวกใดๆ ที่เข้าถึงสุญญตสมาบัติอันบริสุทธิ เยี่ยมยอดอยู่ ทั้งหมดนั้น ก็ได้เข้าถึงสุญญต
 สมาบัติอันบริสุทธิ เยี่ยมยอดนี้เองอยู่ สมณะหรือพราหมณ์ในอนาคตกาลไม่ว่าพวกใดๆ ที่จะเข้าถึง
 สุธมฺมปาริชาติ บริสุทธิ เยี่ยมยอดอยู่ ทั้งหมดนั้น ก็จักเข้าถึงสุญญตสมาบัติอันบริสุทธิ เยี่ยมยอดนี้
 เองอยู่ สมณะหรือพราหมณ์ในบัดนี้ ไม่ว่าพวกใดๆ ที่เข้าถึงสุญญตสมาบัติอัน บริสุทธิ เยี่ยมยอดอยู่
 ทั้งหมดนั้นย่อมเข้าถึงสุญญตสมาบัติอัน บริสุทธิ เยี่ยมยอดนี้เองอยู่ ดูก่อนอานนทฺ เพราะฉะนั้นแล
 พวกเธอพึงศึกษาไว้อย่างนี้เถิดว่า เราจักเข้าถึงสุญญตสมาบัติอันบริสุทธิ เยี่ยมยอดอยู่”^{๑๐}

คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค กล่าวถึงเรื่อง “สุญญตา” มีการให้อรรถาธิบายไว้ว่า
 พระโยคาวจรนั้นครั้งกำหนดรู้ “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่างเปล่า” ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ
 ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงกำหนดสุญญตา (ความว่างเปล่า) มีเงื่อนไข ๒ ต่อไป อีกว่า “สังขารนี้ ว่างเปล่า
 จากอตฺตา ๑ หรือ ว่างเปล่าจากสิ่งที่เนื่องด้วยอตฺตา ๑”^{๑๑}

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงหลักสุญญตาในหนังสือหลักธรรมที่แสดงถึงความว่าง^{๑๒} ว่าเมื่อ
 รวมคำว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เข้าด้วยกันแล้วเรา เรียกว่า สุญญตา สุญญตาแปลว่า ความว่าง
 สุญญะ แปลว่า ว่าง ตา แปลว่า ความ สุญญตา แปลว่า ความว่างกล่าวคือ ความว่างจากส่วนที่ควร
 ยึดถือว่า ตัวตนหรือของตน ว่า สุญญตา คือ มองสุญญตาให้เห็นแล้วจิตของเราจะว่าง จิตของจิตดีกว่า
 อย่าพูดว่าจิตของเรา คือว่า จิตนั้นจะว่างว่างคือไม่ยึดถืออะไร โดยความเป็นตัวเป็นตน แล้วจิตนั้นจะ
 ไม่มีความทุกข์เลย แต่มีสติปัญญายั่งยืน นอกจากนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุ ยังได้กล่าวถึงความว่าง ไว้ใน

^๙ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๖/๒๑๕.

^{๑๐} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๓๔๒/๗.

^{๑๑} พระพุทธโฆสะเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง,
 พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๙๖.

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, **หลักธรรมที่แสดงถึงความว่าง**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๗.

หนังสือวิธีปฏิบัติเพื่อเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง^{๑๓} คำว่า ว่างอยู่ หมายถึง ไม่มีความรู้สึกว่าตัว ว่าตน ว่าของตัว หรือของตน ตัวเราหรือของเรา ตัวกูหรือของกู เหล่านี้ ซึ่งเป็นการปรุงแต่งของตัวตณหาอุปาทาน เมื่อว่างจากสิ่งเหล่านั้นอยู่ก็คือว่างอยู่ อะไรมันว่าง หมายถึงจิตอีกนั่นเองว่าง คือว่างอยู่จากความรู้สึกว่าตัวตนหรือว่าของตน ไม่มีทั้งอย่างหยาบและละเอียด อย่างหยาบเราให้เชื่อมั่นว่าตัวกูของกู อย่างละเอียดให้ชื่อว่า ตัวตนของตนนอกจากนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกในหนังสือแก่นพุทธศาสนา โดยมีใจความว่าถ้าใครเห็นโลกโดยความเป็นของว่างอยู่แล้ว ผู้นั้นจะอยู่นอกเหนืออำนาจของความทุกข์^{๑๔}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึงความหมายของความว่างเกี่ยวกับสุญญตา โดยปรากฏความหมายไว้ทั้งหมด ๔ นัย ดังนี้ ๑) ความเป็นสภาพที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เฉพาะอย่างยิ่งภาวะที่ชั้น ๕ เป็นอนัตตา คือ ไร้วัดมิใช่ตน ว่างจากความเป็นตน ตลอดจนว่างจากสาระต่างๆ เช่น สาระคือความเที่ยง สาระคือความสวยงาม สาระคือความสุข เป็นต้น โดยปริยาย หมายถึง หลักธรรมฝ่ายปรมัตถ์ ดังเช่น ชั้น ๕ ธาตุ อายตนะ และปัจจัยการ (อิทัปปปัจจัยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท) ที่แสดงว่าแต่ตัวสภาวะให้เห็นความว่างเปล่าปราศจากสัตว์ บุคคล เป็นเพียงธรรม หรือกระบวนการล้วนๆ ๒) ความว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น กิเลส ภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลายก็ตี หมายถึง นิพพาน ๓) โลกุตตรมรรค ได้ชื่อว่าเป็นสุญญตาด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะลุดด้วยปัญญาที่กำหนดพิจารณาความเป็นอนัตตา มองเห็นภาวะที่สังขารเป็นสภาพว่าง (จากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน) เพราะว่างจากกิเลสมีราคะเป็นต้น และเพราะมีสุญญตา คือ นิพพาน เป็นอารมณ์ ๔) ความว่างที่เกิดจากการกำหนดหมายในใจหรือทำให้เพื่อเป็นอารมณ์ของจิตในการเจริญสมาบัติ เช่น ผู้เจริญอภิญญาญาณตนสมาบัติกำหนดใจถึงภาวะว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย^{๑๕}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้ให้ความหมายของสุญญตา ไว้ดังนี้ สุญญตา แปลว่า ความว่างเปล่า, ความเป็นของสูญ คือความไม่มีสาระ ถือเอาเป็นสาระไม่ได้ เขียนว่า สุญญตา ก็มี สุญญตา หมายถึง สภาวะที่ว่างจากความเป็นตนหรืออัตตา ได้แก่ เบญจขันธ์ ธาตุ อายตนะ ซึ่งเป็นอนัตตา ไม่มีสาระที่พึงยึดถือว่าเป็นสัตว์ เป็นบุคคล, สภาวะที่ว่างหรือปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวง คือราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ได้แก่ พระนิพพาน, สภาวะที่ว่างเปล่าไม่มีอะไร (นัตถิ กิญจิ) ที่จิตกำหนดหมายไว้ในใจ ในการเจริญอภิญญาญาณตนสมาบัติ คือ การทำให้ว่าง ไม่เกาะเกี่ยวอารมณ์อื่น เป็นการพักผ่อนที่สำคัญ^{๑๖}

พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาที่ปณีฎีกา” สรุปได้ว่าวิโมกข์ ๓ เป็นชื่อของอริยมรรคที่เกิดต่อจากภูมิกฐานคามินีวิปัสสนา ที่นี้กำหนดภูมิกฐานคามินีวิปัสสนาโดยอนัตตานั่นจึงเรียกว่า สุญญตานุปัสสนา วิโมกข์ที่เกิดขึ้นชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ เพราะ

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, วิธีปฏิบัติเพื่อเป็นอยู่ด้วยความว่าง, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไพลิน, ๒๕๔๙), หน้า ๑๔.

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๕๔.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๔๕๖-๔๕๗.

^{๑๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), คำวัด, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๔๕.

สามารถละทิ้งหรือประหัตถ์ตัดวาทะได้ทันที สุนฺยตานุปัสสนานี้แหละเรียกว่า สุนฺยตวิโมกขมฺข คือ ประตู่แห่งสุนฺยตวิโมกข์ อธิบายได้ว่า พระนิพพานมีชื่อว่า สุนฺยตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน อัปปณฺหิตนิพพาน เมื่อมรรควิธีหรือผลสมาบัติวิธีมีอารมณ์นิพพาน ซึ่งชื่อว่า สุนฺยตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน อัปปณฺหิตนิพพาน มรรควิธีและผลสมาบัติวิธีนั้นก็ได้อธิบายว่า สุนฺยตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน อัปปณฺหิตนิพพาน โดยอารมณ์นิพพาน^{๑๗}

ธนิต อยุธยา ได้อธิบายไว้ในหนังสือเรื่อง “วิปัสสนาญาณ” สรุปได้ว่า ครั้นกำหนดรู้วาทะสังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่างเปล่า กำหนดรู้ สุนฺยตนิพพาน คือความเป็นของว่างเปล่า มีเงื่อนไข ๒ ต่อไปอีกว่า สิ่งนี้ว่างเปล่าจากอรรถาหรือสิ่งที่นับเนื่องด้วยอรรถา คือ ว่างเปล่านี้ โดยละเอียดพิสดารต่อไปอีก ตั้งแต่กำหนดรู้สุนฺยตนิพพาน มีเงื่อนไข ๔ กำหนดรู้สุนฺยตนิพพาน โดยอาการ ๖ โดยอาการ ๘ ฯ ซึ่งมีรายการพิสดารอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว เมื่อโยคีรู้เห็น (สังขารทั้งหลาย โดยความเป็นสุนฺยตนิพพาน คือ ความเป็นของว่างเปล่า ดังกล่าวแล้วนั้น) จึงยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่ ก็สลัดทิ้งซึ่งความหวาดกลัวเป็นผู้มี ความว้างเฉย^{๑๘}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระมหาโกเมนทร์ ชินวงศ์ ได้ศึกษาวิจัยเรื่องการศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องอนัตตาและสุนฺยตา ในพุทธปรัชญาเถรวาทและในปรัชญาของนาคคารุณ ผลการศึกษาพบว่า คำสอนเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเป็นการแย้งต่อความคิดเรื่องอรรถาของพราหมณ์และเซน ซึ่งทั้งพราหมณ์และเซนล้วนสอนเรื่องอรรถาหรืออาตมัน โดยศาสนาพราหมณ์เรียกว่า “อาตมัน” ส่วนศาสนาเซนเรียกว่า “ชีวะ” คำสอนเรื่องอนัตตาถือว่า เป็นลักษณะพิเศษมีเฉพาะในพุทธศาสนา ไม่มีปรากฏในลัทธิศาสนาอื่นใดในโลก พุทธปรัชญามองโลกและสรรพสิ่งลงไปทั้งชั้น ๕ โดยใช้กฎปฏิทิจสมุปบาทแสดงถึงความ เป็นไปแบบอิงอาศัยซึ่งกันและกัน และเมื่อแยกชั้น ๕ ออกจากกันแล้วไม่พบว่า มีอรรถาหรือตัวตนอะไรเหลืออยู่ พุทธปรัชญาจึงเสนอว่า ภาวะที่สิ่งทั้งหลายเกิดดับปรุงแต่งกันตามเหตุปัจจัยนี้ คือ อนัตตาส่วนคำว่าสุนฺยตาเป็นศัพท์ที่ใช้แทนอนัตตาเพราะมีความหมายอย่างเดียวกัน คือ ความเป็นของว่างเปล่าจากอรรถา^{๑๙}

พระมหาวิเชียร ชุตินธโร (เส้นทอง) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสุนฺยตาในคัมภีร์มหาญาณ : ศึกษาเฉพาะในคัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” ผลการศึกษาพบว่า สุนฺยตาทีกกล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ เป็นการกล่าวถึงความว่างของบุคคลและธรรม (บุคคลสุนฺยตาและธรรมสุนฺยตา) กล่าวคือ พระสัมมาสัมโพธิญาณ พุทธธรรมสรรพจิต บุญกุศลและธรรมลักษณะ เป็นต้น ว่ามีสภาพว่างเปล่า (สุนฺยตา) ซึ่งในส่วนนี้โดยเนื้อหาสาระเป็นสิ่งเดียวกันแต่การอธิบายนั้นมีความแตกต่างกัน

^{๑๗} พระอาจารย์ภักทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ ดร., และปธานกัมมัญฐานาจริยะ, **วิปัสสนาธิปณฺญิก**, (ชลบุรี: สำนักวิปัสสนากัมมัญฐานาจริยะ, ม.ป.ป.), หน้า ๒๐๖.

^{๑๘} ธนิต อยุธยา, **วิปัสสนาญาณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๖.

^{๑๙} พระมหาโกเมนทร์ ชินวงศ์, “การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องอนัตตาและสุนฺยตา ในพุทธปรัชญาเถรวาทและในปรัชญาของนาคคารุณ”, **วิทยานพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙).

กับความว่างในคัมภีร์พระไตรปิฎกในฝ่ายเถรวาท จุดมุ่งหมายการสอนเรื่องสุญญตา มุ่งละความยึดมั่นถือมั่น ในตัวตนและของของตน มีใจเสียสละช่วยเหลือผู้อื่น คือการดำรงตนเป็นเสมือนพระโพธิสัตว์ เพื่อให้เข้าถึงพุทธภาวะ ซึ่งจะส่งผลให้ได้บรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในที่สุด^{๒๐}

พระฟอง อภิวันโณ (สวัดดี) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตว่างของพุทธทาส”. ผลการศึกษาพบว่า พุทธทาสมีแนวคิดในเรื่อง จิตว่าง ว่าเป็นสภาพที่จิตว่างจากความรู้สึกที่เป็นตัวตนของตนเป็นความว่างจากความทุกข์ ว่างจากกิเลสที่เป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์ ว่างจากความรู้สึกว่ามีตัวเราของเรา แนวคิดเช่นนี้ได้สอดคล้องกับหลักการเดิมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ที่พระพุทธเจ้าตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายว่า ให้มีสติมองเห็นโลกตามความเป็นจริง โดยความเป็นของว่าง คือว่างจากความมีตัวเราของเรา เข้าใจต่อสิ่งทั้งปวงว่า ไม่ควรที่จะเข้าไปยึดมั่นถือมั่น ว่าเป็นตัวเราของเรา และในการดำเนินชีวิตประจำวันนั้น ให้อยู่โดยจิตว่าง เช่น ทำความรู้สึกที่เป็นความว่าง จากตัวเราว่าของเราแล้วทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ มีผลงานจากการทำงานก็ยกให้เป็นผลงานของโลก แก่ธรรมะหรือความว่าง การกินอาหารก็เพื่อบำรุงธาตุ คือร่างกายนี้แล้วจะมีแต่ความสงบเย็นเพราะการสิ้นทุกข์ สิ้นปัญหา โดยสิ้นเชิง^{๒๑}

พระดณัย ธมมาราโม (แก้วโต) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาความรู้เกี่ยวกับสุญญตาในพระพุทธศาสนาเถรวาท : กรณีศึกษานิสิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” ผลการศึกษาพบว่า ระดับการปฏิสัมพันธ์และระดับความรู้เกี่ยวกับสุญญตาในพระพุทธศาสนาเถรวาทในบริบทของชั้น ๕ และปัจจุสมุปบาท ของนิสิตระดับปริญญาตรีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีระดับการปฏิสัมพันธ์ โดยภาพรวม ในระดับมากและระดับความรู้เกี่ยวกับสุญญตาในพระพุทธศาสนาเถรวาท ในบริบทของชั้น ๕ และปัจจุสมุปบาทโดยรวมในระดับปานกลาง และไม่พบความแตกต่างของระดับการปฏิสัมพันธ์ และระดับความรู้เกี่ยวกับสุญญตาในพระพุทธศาสนาเถรวาท ในบริบทของชั้น ๕ และปัจจุสมุปบาท ของกลุ่มตัวอย่าง จำแนกตามข้อมูลทั่วไปได้แก่ สถานภาพ อายุ จำนวนปี (บรรพชา/อุปสมบท) และตามคณะที่สังกัด ไม่แตกต่างกันและผลการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ พบว่า ระดับการปฏิสัมพันธ์ มีความสัมพันธ์ทางบวกกับ ระดับความรู้เกี่ยวกับสุญญตาในพระพุทธศาสนาเถรวาทในบริบทของชั้น ๕ และปัจจุสมุปบาท อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ ๐.๐๕^{๒๒}

พระปรียงค์ เมธิโน (อาภรณ์สุวรรณ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “พัฒนาการสุญญตา (ความว่าง) ในพุทธศาสนา” ผลการศึกษาพบว่าคำสอนเรื่องสุญญตามีปรากฏในพุทธศาสนายุคต้น ความหมาย

^{๒๐} พระมหาวิเชียร ชุตินธโร (เส้นทอง), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสุญญตาในคัมภีร์มหายาน: ศึกษาเฉพาะในคัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตาสูต”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

^{๒๑} พระฟอง อภิวันโณ (สวัดดี), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตว่างของท่านพุทธทาส”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕).

^{๒๒} พระดณัย ธมมาราโม (แก้วโต), “การศึกษาความรู้เกี่ยวกับสุญญตาในพระพุทธศาสนาเถรวาท กรณีศึกษานิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

ของสุญญตาพบได้ในจุฬสุญญตาสูต และ มหาสุญญตาสูตในมัชฌิมนิกายในสามบริบท คือ สุญญตวิหาร (การเป็นอยู่ด้วยความว่าง) อนัตตา (ว่างจากตัวตน) และ ความรู้ตัวปล่อยวาง บริบททั้งสามนี้ นำไปสู่ความไม่มีตัวตนและความว่างจากตัวตน หรือบุคคลสุญญตา พุทธอีกนัยหนึ่ง บุคคลสุญญตาตรงกับคำสอนเรื่องอนัตตา หรือความไม่มีตัวตน ในพุทธศาสนายุคต้น นิกายसारวาสติวาทเป็นสำนักที่มีหลักการคำสอนเรื่อง “ทุกสิ่งทุกอย่างดำรงอยู่” เพื่อว่าจะสามารถอธิบายและเข้าใจถึงหลักคำสอนเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ได้กระจ่างขึ้น หลักคำสอนนี้ไม่ได้ยอมรับเพียงแต่การดำรงอยู่ของสิ่งต่างๆ ในช่วง ๓ กาลเวลา คือ อดีต ปัจจุบันและอนาคต แต่ยังเน้นย้ำคำสอนเรื่องความไม่มีตัวตนหรืออาตมัน โดยปฏิเสธความมีตัวตนของบุคคล นั่นก็หมายถึงบุคคลสุญญตา นิกายมาระยะมิกะ ความตั้งใจของสำนักนี้ ดูเหมือนว่าจะต้องการปฏิเสธแนวความคิดของนิกายसारวาสติวาทในเรื่อง “ทุกสิ่งทุกอย่างดำรงอยู่” สำนักมาระยะมิกะไม่เพียงแต่จะสอนความไม่มีตัวตนของบุคคล (บุคคลสุญญตา) แต่ยังสอนความไม่มีสาระแก่นสารและความว่างของสภาวะธรรมทั้งหลาย (สภาวะธรรมสุญญตา) ด้วยการปฏิเสธแนวความคิดที่เป็นไปได้ทุกอย่าง บนหลักการในการปฏิเสธ ๘ ประการ แต่การปฏิเสธน่าจะมีมากกว่านั้นอย่างไม่มีข้อจำกัด สุญญตา ความว่างในนิกายมาระยะมิกะได้พัฒนามาจากหลักปฏิเสธสมุปบาท ในพุทธศาสนายุคต้น ด้วยการตระหนักรู้ถึงความจริง ๒ ประการ กล่าวคือความจริงโดยสมมติ และความจริงแท้โดยปรมาต, ดังนั้น สุญญตา (ความว่าง) จึงกล่าวได้ว่าเป็นทางสายกลาง^{๒๓}

ปรีชา มานะวานิชเจริญ ได้ศึกษาเรื่อง “จิตว่างในทัศนะของท่านพุทธทาส” กล่าวว่า แนวคิดจิตว่างอยู่บนฐานความเชื่อด้วยจิตประภัสสรที่เชื่อมโยงไปสู่ความคิดที่ว่า คนทุกคนมีศักยภาพในการเข้าถึงพระนิพพานในชาติชาตินี้ หนึ่ง ได้ซึมซับพระนิพพานอยู่เป็นปกติวิสัย หากแต่ไม่รู้ตัว แม้จิตว่างจะไม่สามารถชี้แสดงถึงศักยภาพนี้ให้เป็นที่ยอมรับกัน หากแต่แนวปฏิบัติที่เสนอให้พลิกผันการทำงานเป็นการปฏิบัติธรรมในคราวเดียวกันนั้น ถือเป็นการสนองตอบต่อพระพุทธรประสงค์เป็นที่สุด ที่ต้องการให้พุทธธรรมยังประโยชน์เกื้อหนุนต่อพหุชนเป็นคุณูปการที่ชัดเจนของแนวคิดจิตว่าง^{๒๔}

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่าเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีศึกษาสุญญตา ไว้หลายข้อธรรม แต่มีการศึกษาวิจัยเฉพาะแง่มุมที่สอดคล้องและใกล้เคียงกันเท่านั้น แต่ทั้งนี้ ยังไม่มีปรากฏงานการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสารที่ศึกษาสุญญตา (ความว่าง) อย่างครอบคลุมประเด็นเนื้อหาทั้งหมด มีเพียงสามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเพื่อให้ความชัดเจนเกี่ยวกับสุญญตา (ความว่าง) เพิ่มขึ้นเท่านั้น และยังไม่เคยปรากฏงานวิจัยที่กล่าวถึงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตาสูตอย่างชัดแจ้ง ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตาสูต เพื่อเพิ่มเติมในรายละเอียดเกี่ยวกับสุญญตา (ความว่าง) อันจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้ที่สนใจในการศึกษา และเป็นพื้นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาให้มีความก้าวหน้าเพื่อดำเนินสู่ทางมรรค ผล นิพพานสืบต่อไป

^{๒๓} พระปริยงค์ เมธีโน (อาภรณ์สุวรรณ), “พัฒนาการสุญญตา (ความว่าง) ในพุทธศาสนา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

^{๒๔} ปรีชา มานะวานิชเจริญ, “จิตว่างในทัศนะของท่านพุทธทาส”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐).

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ และหนังสือ ตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๔ วิเคราะห์ข้อมูล สรุปให้ตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้

๑.๗.๕ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๖ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบสัญญาตาในจุฬสัญญาตสูตร

๑.๘.๒ ทำให้ทราบการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาด้วยสัญญาตาในจุฬสัญญาตสูตร

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา..... ๑

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาสัญญาตาในจุฬสัญญาตสูตร ๓

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาด้วยสัญญาตาในจุฬสัญญาตสูตร ๓

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ..... ๓

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย ๓

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร ๓

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา ๔

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย ๔

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง..... ๔

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง ๔

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง ๕

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ๗

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย ๑๐

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ ๑๐

บทที่ ๒

สุญญตาในจุฬสุญญตสูตร

เนื้อหาหลักธรรมในจุฬสุญญตสูตร พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุपरิปณาสก เล่มที่ ๑๔ ที่ได้ใช้ในการศึกษานี้ได้แสดงเฉพาะหัวข้อธรรมหลักเท่านั้น คือ การก้าวเข้าสู่ความว่างหรือสุญญตาอย่างแท้จริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ เท่านั้น ดังนั้นเพื่อให้ทราบถึงรายละเอียดในหลักธรรมในจุฬสุญญตสูตร เพื่อที่จะเป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับความหมายของหลักธรรมต่างๆ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ผู้ศึกษาจึงต้องอาศัยหลักฐานที่ปรากฏในเอกสารนี้เป็นแบบแผนการศึกษา และต้องอาศัยเนื้อหาหลักธรรมจากพระสูตรอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องมาประกอบด้วย ดังนั้นในบทนี้ผู้ศึกษาได้ตั้งประเด็นในการศึกษาไว้ดังนี้

๒.๑ ความเป็นมาแห่งพระสูตร

๒.๒ รูปแบบของจุฬสุญญตสูตร

๒.๓ ความสำคัญของจุฬสุญญตสูตร

๒.๔ สุญญตาในจุฬสุญญตสูตร

๒.๕ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความเป็นมาแห่งพระสูตร

พระสูตรต่างๆ นั้น ประกอบไปด้วย พระธรรมเทศนาและธรรมบรรยายต่างๆ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงให้เหมาะกับบุคคล เหตุการณ์และโอกาส คำว่า สูตร พระอรธกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สมันตปาสาทิกา^๑ อธิบายว่า เพราะมีความหมาย ๖ อย่างคือ

๑. เพราะบ่งถึงประโยชน์ (อตุทาน์ สฺจนโต) คือชี้ให้เห็นประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น

๒. เพราะมีอรรถที่ตรัสไว้ดีแล้ว (สุตฺตโต) คือตรัสตามอุปนิสัย หรืออัยยาศัยของเวไนยสัตว์ (ผู้ควรแนะนำ)

๓. เพราะผลิตประโยชน์ (สวณโต) คือก่อให้เกิดผลดุจข้าวกล้าที่เจริญ เติบโตแล้ว ผลิตรวงข้าวต่อไปได้

๔. เพราะหลั่งประโยชน์ (สฺทนโต) คือทำให้ประโยชน์หลั่งไหลออกมาดุจแม่น้ำคือน้ำที่ไหลออกมา

๕. เพราะป้องกันด้วยดี (สุตฺตนา) คือรักษาประโยชน์ทั้งหลายไว้ได้ด้วยดี

๖. เพราะมีส่วนเสมอด้วยเส้นด้าย (สุตฺตสภาคโต) คือใช้เป็นบรรทัดฐานในการประพฤติปฏิบัติของวิญญูชนดุจเส้นบรรทัดของช่างไม้

^๑ ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ” ในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๗.

พระสูตรแต่ละสูตรในพระสูตรตันตปิฎกนั้น ล้วนมีรูปแบบอย่างใด อย่างหนึ่งหรือหลายรูปแบบ ในรูปแบบ ๙ อย่างแห่งพุทธพจน์ เรียกว่า นวักสตัฏฐาสนี^๒ คือ คำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้ามีองค์ ๙ คือ

๑. สุตตะ คือระเบียบคำที่เป็นความเรียงแสดงหรือบรรยายข้อธรรมให้ผู้ฟังเห็นประจักษ์ บางกรณีอาจบรรยายเป็นอุปมาโวหารก็มี หรือตั้งประเด็นปัญหาขึ้นถามแล้วตอบเองก็มี เช่น ระเบียบคำในพระสูตรทั่วไป รวมทั้งในพระวินัยปิฎก และนิทเทส (จุฬนิทเทส และมหานิทเทส ผลงานของพระสารีบุตรเถระ)

๒. เคยยะ คือระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยกรองผสมกับคำประเภทร้อยแก้ว เช่น ระเบียบคำในพระสูตรทั้งหลายที่มีคาถาประพันธ์

๓. เวยยาकरणะ คือระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยแก้วล้วน เช่น ระเบียบคำในพระอภิธรรมทั้งหมดและพระสูตรทั้งหลายที่ไม่มีคาถาประพันธ์

๔. คาถา คือระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยกรองล้วน เช่น ระเบียบคำในธรรมบท (ขุ.ธ.) เถรคาถา (ขุ.เถร.) เถรีคาถา (ขุ.เถรี.)

๕. อุทาน พระคาถาหรือพระดำรัสที่ทรงเปล่งด้วยพระทัยอันสพรคด้วยโสมนัสสัมปยุตด้วยญาณ อาจเป็นคำประเภทเวยยาकरणะก็มี เป็นคำประเภทคาถาก็มี เช่น ระเบียบคำในอุทาน (มี ๘๒ สูตร)

๖. อิติวุตตะกะ คือระเบียบคำที่มีการกล่าวอ้างข้อความอื่นมาประกอบโดย มีคำว่า “วุตฺตํ เหต์ ภควตา” (สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้) เป็นคำเชื่อมความเพื่อนำเข้าสู่คาถาหรือพุทธพจน์ เช่น ระเบียบคำในคัมภีร์อิติวุตตะกะ (มี ๑๑๐ สูตร)

๗. ชาตกะ คือระเบียบคำที่มุ่งเล่าเรื่องในอดีต เป็นบุพพริยา เช่น ระเบียบ คำในชาตก ซึ่งเป็นคำประเภทร้อยกรองหรือคาถาล้วน

๘. อัปภูตธรรม คือระเบียบคำที่แสดงถึงเรื่องที่นำอัศจรรย์ไม่เคยมี เช่นระเบียบคำในพระสูตรทั้งหลายที่กล่าวถึงอัปภูตธรรม

๙. เวทลละ คือระเบียบคำแบบถาม-ตอบ เช่น ระเบียบคำในพระสูตรที่เป็นปุจฉาวิสักระคือที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตามคำทูลถาม แต่มีลักษณะสำคัญ ๒ อย่าง คือ (๑) ทูลถามเพื่อขอความรู้ (เวทจ) (๒) ผู้ทูลถามฟังแล้วพอใจติดใจ ทูลถามต่อไปอีก เช่น ระเบียบคำในจุฬเวทลลสูตร (ม.ม.) มหาเวทลลสูตร (ม.ม.) สักกปัญหสูตร (ที.ม.) สัมมาทิฏฐิสูตร (ม.ม.) มหาปุณณมสูตร (ม.อ.)

ในพระสูตรตันตปิฎกนั้นได้แบ่งพระสูตรเป็น ๕ นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกายและขุททกนิกาย พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ คือ พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสก์ เป็นคัมภีร์มัชฌิมนิกายคัมภีร์สุดท้ายในจำนวน ๓ คัมภีร์ คือ (๑) มัชฌิมนิกาย มุลปัญญาสก์ (๒) มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัญญาสก์ (๓) มัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสก์ พระสูตรในมัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสก์ แบ่งออกเป็นวรรค ๕ วรรค วรรคที่ ๑-๒-๓ และ ๕ มีวรรคละ ๑๐ สูตร ส่วนวรรคที่ ๔ มี ๑๒ สูตร ในการแบ่งหมวดหมู่พระสูตรนั้นเพื่อเป็นการง่ายต่อการศึกษาและค้นคว้า

^๒ ดูรายละเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “บทนำ” ในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๙.

ส่วนจุฬาสถูตสูตร เป็นพระสูตรที่อยู่ในสุญญตวรรค ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปริปัณณาสก เล่มที่ ๑๔ หน้าที่ ๒๑๕-๒๒๑ ว่าด้วยสุญญตาสถูตเล็ก โดยความเป็นมาแห่งพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าท่านทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ ขณะประทับอยู่ ณ ปราสาทของนางวิสาขา มิคระมาตา ในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภคำถามของพระอานนท์ เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปุจฉาวิสักระ ก่อนที่ท่านพระอานนท์จะไปเข้าเฝ้าทูลถามเรื่องนี้กับพระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านได้เข้าสู่สุญญตผลสมาบัติอยู่ในที่หลีกเร้นของท่าน ขณะนั้น ได้มีความว่างปรากฏขึ้นแก่ท่าน ท่านจึงอยากทราบถึงสุญญตาทกจากพระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นเวลาเย็น ท่านพระอานนท์ออกจากที่หลีกเร้นแล้ว จึงได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้ว นั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ประทับอยู่ที่นิคมของเจ้าศากยยะชื่อนครกะ แคว้นสักระ ณ ที่นั้น ข้าพระองค์ได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์ พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า อานนท์ ปัจจุบันนี้ เราอยู่ด้วยสุญญตาวិหารธรรม^๓ โดยมาก ข้อนี้ข้าพระองค์ได้สดับมาดีแล้ว รับมาดีแล้ว ใส่ใจไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้ว^๔

๒.๒ รูปแบบของจุฬาสถูตสูตร

รูปแบบของจุฬาสถูตสูตร เป็นแบบบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบ และมีอุปมาอุปมัยประกอบ โดยมีพระอานนท์ เป็นผู้ทูลถามว่า พระดำรัสที่ท่านได้รับฟังมาเฉพาะพระพักตร์ ขณะประทับอยู่ที่นิคมนครกะของเจ้าศากยยะ แคว้นสักระว่า “อานนท์ ปัจจุบันนี้ เราอยู่ด้วยสุญญตาวิหารธรรม โดยมาก” นั้น ท่านฟังมาถูกต้องหรือไม่ จำได้ถูกต้องหรือไม่ และพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า ถูกต้อง ทรงตรัสยืนยันว่า ทั้งก่อนหน้านั้น และขณะที่ตรัสนั้น พระองค์ก็ทรงอยู่ด้วยสุญญตาวิหารธรรม โดยมาก และทรงอุปมาว่า ปราสาทของนางวิสาขา มิคระมาตา ขณะนั้น ว่างจากช้าง โค ม้า และลา ว่างจากทองและเงิน ว่างจากชุมชนชายหญิง ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ฤกษุสงฆ์ ข้อนี้ฉันใด ฤกษุก็เหมือนกัน ถ้าไม่ใส่ใจใจความสำคัญว่าบ้าน ความสำคัญว่ามนุษย์ ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าป่าอยู่ จิตของฤกษุนั้นก็แล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าป่า อย่างเดียวเท่านั้น เป็นต้น

๒.๓ ความสำคัญของจุฬาสถูตสูตร

ใจความสำคัญของจุฬาสถูตสูตร ที่ปรากฏในพระสูตรนั้นจะเป็นเรื่องที่กล่าวถึงสุญญตา และการปฏิบัติเพื่อก้าวเข้าสู่ความว่าง อย่างถูกต้อง ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสยืนยันแก่ท่านพระอานนท์ว่า ทั้งก่อนหน้านั้น และขณะที่ตรัสอยู่นั้น พระองค์ก็ทรงอยู่ด้วยสุญญตาวิหารธรรม โดยมาก ทรงอุปมาว่า ปราสาทของนางวิสาขา มิคระมาตา (ขณะนั้น) ว่างจากช้าง โค ม้า และลา ว่างจากทองและเงิน ว่างจากชุมชนชายหญิง ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ฤกษุสงฆ์ ข้อนี้ฉันใด ฤกษุก็เหมือนกัน ถ้าไม่ใส่ใจใจความสำคัญว่าบ้าน ว่ามนุษย์ ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าป่าอยู่ จิตของฤกษุนั้นก็แล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าป่า อย่างเดียวเท่านั้น จากนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็

^๓ สุญญตาวิหารธรรม หมายถึงการอยู่ด้วยสุญญตผลสมาบัติ

^๔ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๒๑๕.

ทรงแสดงสัญญาตาวิหารธรรมที่สูงๆ ขึ้นไปตามลำดับอีก ๗ ชั้นเพื่อระงับความกระวนกระวายที่มีอยู่ในแต่ละความสำคัญ (สัญญา) ดังนี้

๑. ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าแผ่นดิน แทนความสำคัญว่าป่า
 ๒. ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะ แทนความสำคัญว่าแผ่นดิน
 ๓. ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าวิญญาณญายตนะ แทนความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะ
 ๔. ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าอากิณญญายตนะ แทนความสำคัญว่าวิญญาณญายตนะ
 ๕. ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ แทนความสำคัญว่าอากิณญญายตนะ
 ๖. ให้ใส่ใจแต่เจโตสมาธิอันไม่มีนิमित แทนความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ
 ๗. ให้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ จนจิตหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ ก็จะหลุดพ้นจากความกระวนกระวายที่มีอยู่ในเจโตสมาธิ คงมีแต่ความกระวนกระวายที่เนื่องด้วยอายตนะ ๖ ที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยกาย เพราะมีชีวิตเป็นปัจจัย
- สรุปได้ว่า การที่จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเป็นการก้าวเข้าสู่ความว่าง (สัญญาตา) อย่างแท้จริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ยอดเยี่ยมยิ่งนัก

๒.๔ สัญญาตาในจุฬสัญญาตสูตร

เนื้อหาหลักธรรมในจุฬสัญญาตสูตร พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ ๑๔ ที่ได้ใช้ในการศึกษานี้ได้แสดงเฉพาะหัวข้อธรรมหลักเท่านั้น คือ การก้าวเข้าสู่ความว่างหรือสัญญาตาอย่างแท้จริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ เท่านั้น ดังนั้นเพื่อให้ทราบถึงรายละเอียดในหลักธรรมในจุฬสัญญาตสูตร เพื่อที่จะเป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับความหมายของหลักธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ผู้ศึกษาต้องอาศัยเนื้อหาหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มอื่นๆ มาประกอบด้วย ซึ่งในการศึกษาวิจัยเล่มนี้จะมุ่งศึกษาเพียง สัญญาตาเท่านั้น โดยผู้ศึกษาได้แบ่งการศึกษาดังนี้

๒.๔.๑ นิยามความหมายของสัญญาตา

ศัพท์ว่า สัญญาตา มีรูปวิเคราะห์ว่า สุน ธาตุในความหมายว่าไป ถึง บรรลุ ย ปัจจัย ลบ อ ที่ น แปลง นย เป็น ณ จึงเป็น สุน^๕ ในภาษาบาลี มีความหมายตามรูปวิเคราะห์ที่ได้แก่ สุนส หิต สุนณ สิ่งที่เกิดจากแก่การไป คือการทำให้ไม่ติดขัด ตจจนาว สุนติ คจจติติ สุนณ สิ่งที่เกิดความว่างเปล่า ซ้อน ณ ลง ตา ปัจจัยในภาวตถิตี สำเร็จรูปเป็น สุนณตา^๖

^๕ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๗๑๕.

^๖ พระมหานายม อุตตโม, หลักสูตรย่อบาลีไวยากรณ์ฉบับสมบูรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๔๙), หน้า ๑๘๔-๑๘๕.

พจนานุกรม บาลี-ไทย ได้ให้ความหมายคำว่า สุธัญญา ไว้ว่า “สุญญ” หมายถึง ว่างเปล่า^๗

พจนานุกรม มคธ-ไทย ได้ให้ความหมายของคำว่า สุธัญญา ไว้ว่า “สุญญ” หมายถึง ว่างเปล่า, สว่าง, หาแก่นมิได้, ไม่มีอะไร, หายไป, หายสิ้นไป, สูญ (หมดไม่มีอะไรเหลือ)^๘

พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ได้ให้ความหมายของคำว่า สุธัญญา ไว้ว่า หมายถึง สูญ, ว่าง, เปล่า^๙

สุนทร หิต์ สุนทร สิ่งที่เกิดจากแก่การไป คือทำให้ไม่ติดขัด (สุน บพหน้า ย ปัจจัย, ลบ อ ที่ น, แปลง นย เป็น ญ)

ตุณฏว สุนติ คจจตติ สุนทร สิ่งที่เกิดจากความว่างเปล่า (สุน ธาตุ ในความหมายว่าไป, ถึง, เป็นไป ย ปัจจัย, ลบ อ ที่ น, แปลง นย เป็น ญ)

ในจุฬสุญญตสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสกับท่านพระอานนท์ขณะที่ประทับอยู่ที่ปราสาทของนางวิสาขาไมคารมาตา ในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี โดยที่ท่านพระอานนท์ได้ถามถึงว่า ในสมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ประทับอยู่ที่นิคมของเจ้าศากยะชื่อนครกะ โดยมากเราอยู่ด้วยสุญญตา วิหารธรรม พระสูตรนี้เป็นการทำความถึงสุญญตาที่พระองค์ทรงเคยตรัสไว้กับท่านพระอานนท์ไว้ก่อนหน้านั้นแล้ว แม้จะเป็นการตรัสถึงสุญญตาวิหารธรรมก็ตาม แต่ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงหลักธรรมแนวทางในการปฏิบัติและอธิบายความหมายเกี่ยวกับเรื่องสุญญตาเอาไว้ ๔ นัย ดังนี้

๑. หมายถึงสภาวะที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือกล่าวกันสั้นๆ ว่า สภาวะที่ขันธ ๕ เป็นอนัตตา

๒. หมายถึงสภาวะที่ว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น หรือสภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลาย ตามนัยนี้ สุธัญญา ได้แก่ นิพพาน

๓. หมายถึงโลกุตตรมรรค ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะว่างจากการพิจารณาเห็นขันธ ๕ อตฺตา เพราะว่างจากกิเลส และเพราะมีความว่างคือนิพพานเป็นอารมณ์

๔. หมายถึงความว่างที่เกิดจากความสำคัญหมายหรือใส่ใจคำนึงถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ จนว่างจากสิ่งอื่น เช่น สำคัญแต่ป่า (อรณฺณสญฺญา) เป็นอารมณ์ ไม่สำคัญถึงบ้านหรือมนุษย์ ก็ว่างจากความสำคัญว่าบ้าน (คามสญฺญา) และสำคัญว่ามนุษย์ (มนุสฺสสญฺญา)

ในที่นี้จะหมายถึง สุธัญญา นัยที่ ๔ หมายถึง สุธัญญาวิหารธรรม คือ ธรรมเป็นเครื่องอยู่ด้วยความว่างของพระชินาสพทั้งหลาย และเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุธัญญาผลสมบัติ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงเป็นการบรรยายโวหารแบบมีอุปมาอุปไมยประกอบและทรงแสดงสุญญตาวิหารธรรมเป็นไปตามลำดับถึง ๘ ขั้น เพื่อระงับความกระวนกระวายที่มีอยู่ในแต่ละความสำคัญดังนี้

ลำดับขั้นที่ ๑ สุธัญญาวิหารธรรมนี้ก็เปรียบเหมือนปราสาทของนางวิสาขาไมคารมาตาหลังนี้ ที่ว่างจากช้าง โค ม้า และลา ว่างจากทองและเงิน ว่างจากการชุมนุมของสตรีและบุรุษ ไม่ว่าง

^๗ จำลอง สารพัดนึก, พจนานุกรม บาลี-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: เรื่องปัญญา, ๒๕๔๘), หน้า ๔๔๔.

^๘ พันตรี ป.หลงสมบุญ (ประยุทธ์ หลงสมบุญ), พจนานุกรม มคธ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: เรื่องปัญญา, ๒๕๔๐), หน้า ๗๕๔.

^๙ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๙๕๔.

อยู่อย่างเดียวคือภิกษุสงฆ์เท่านั้น แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าบ้าน และไม่ใส่ใจความสำคัญว่ามนุษย์ ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าป่าเท่านั้น จิตจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าป่า และรู้ชัดอย่างนี้ว่า ในความสำคัญว่าป่านี้ ไม่มีความกระวนกระวาย เพราะอาศัยความสำคัญว่าบ้าน และไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่ามนุษย์ มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าป่าเพียงอย่างเดียวเท่านั้น คือ รู้ชัดว่า ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าป่าเท่านั้น ด้วยอาการอย่างนี้ จึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียู่ในความสำคัญนั้น และรู้ถึงสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่ นี่เป็นการก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง บริสุทธิ์ ไม่คลาดเคลื่อน เป็นอย่างนี้^{๑๐}

ลำดับขั้นที่ ๒ ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่ามนุษย์ ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าป่า ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น เปรียบเหมือนหนังโคที่เขาขึงดีแล้วด้วยหลักตั้งร้อย ย่อมเป็นของที่ปราศจากรอยย่น แม้ฉันใด ภิกษุก็เหมือนกัน ไม่ใส่ใจถึงความลุ่มๆ ดอนๆ ของแผ่นดินนี้ซึ่งมีแม่น้ำลำธารที่เต็มไปด้วยดอกหนาม มีภูเขาและพื้นที่ไม่สม่ำเสมอทั้งหมด ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น จิตจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในแผ่นดินเท่านั้น และมีความรู้ชัดอย่างนี้ว่า ในความสำคัญว่าแผ่นดินนี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่ามนุษย์ และไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าป่า มีอยู่เพียงความกระวนกระวายที่เกิดจากความสำคัญว่าแผ่นดินอย่างเดียวนั้น คือ ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่ามนุษย์ และว่างจากความสำคัญว่าป่า ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ มีความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น ด้วยอาการอย่างนี้ จึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียู่ในความสำคัญนั้น และรู้ชัดถึงสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่ นี่เป็นการก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ เป็นอย่างนี้^{๑๑}

ลำดับขั้นที่ ๓ ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าป่า ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าแผ่นดิน ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอากาศอันจุลเจิญเพียงเท่านั้น จิตจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าอากาศอันจุลเจิญนี้ว่า ในความสำคัญว่าอากาศอันจุลเจิญนี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะเหตุอาศัยความสำคัญว่าป่า ไม่มีความกระวนกระวายเพราะเหตุอาศัยความสำคัญว่าแผ่นดิน มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอากาศอันจุลเจิญอย่างเดียว กล่าวคือ ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าป่า และความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าแผ่นดิน ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอากาศอันจุลเจิญเท่านั้น ด้วยอาการอย่างนี้ จึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียู่ในความสำคัญนั้น และรู้ชัดถึงสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่ นี่เป็นการก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อนและบริสุทธิ์ เป็นอย่างนี้^{๑๒}

ลำดับขั้นที่ ๔ การก้าวเข้าสู่สุญญตา คือ ภิกษุไม่ใส่ใจในความสำคัญว่าแผ่นดิน ไม่ใส่ใจในความสำคัญว่าอากาศอันจุลเจิญ มีความใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าวิญญาณัญจุลเจิญนี้ จิตจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าวิญญาณัญจุลเจิญนี้ว่า ใน

^{๑๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๒๑๕-๒๑๖.

^{๑๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๗/๒๑๗.

^{๑๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๘/๒๑๗.

ความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะนี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าแผ่นดิน และ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอากาศัญจายตนะ กล่าวคือ ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าแผ่นดิน และความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอากาศัญจายตนะ และรู้ชัดอย่างนี้ว่า ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะเพียงเท่านั้น และ พิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียอยู่ในความสำคัญนั้นด้วย และรู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญ นั้นว่า สิ่งที่ยังมีอยู่มีอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้เป็นการเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน และบริสุทธิ์ เป็นอย่างนี้^{๑๓}

ลำดับขั้นที่ ๕ ภิกษุไม่ใส่ใจในความสำคัญว่าอากาศัญจายตนะ และไม่ใส่ใจในความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะ ให้ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะเพียง เท่านั้น จิตจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และจิตมีความน้อมไปในความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ ก็รู้ชัด อย่างนี้ว่า ในความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะนี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะเหตุเกิดจากความสำคัญว่าอากาศัญจายตนะ และ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะเหตุเกิดจากความสำคัญว่า วิญญาณัญจายตนะ แต่มีเพียงความกระวนกระวายเพราะเหตุที่อาศัยความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ เพียงอย่างเดียวนั้น กล่าวคือ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ในความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะนี้ ย่อมไม่มีความกระวนกระวายเพราะเหตุเกิดจากความสำคัญว่าอากาศัญจายตนะ และ ไม่มีความ กระวนกระวายเพราะเหตุที่เกิดจากความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะ แต่มีอยู่เพียงความกระวน กระวายเพราะเหตุเกิดจากความสำคัญในอากิญจัญญายตนะเพียงอย่างเดียวนั้น ด้วยเหตุนี้

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ในความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอากาศัญจายตนะ

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ในความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะ

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ย่อมพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียอยู่ในความสำคัญนั้นด้วย และรู้ชัดสิ่งที่ยัง เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นที่ยังมีอยู่มีอยู่ นี้เป็นการก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน และบริสุทธิ์ เป็นอย่างนี้^{๑๔}

ลำดับขั้นที่ ๖ ภิกษุไม่ใส่ใจในความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะ และไม่ใส่ใจในความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ ให้ใส่ใจอยู่เพียงสิ่งเดียว คือ ให้ใส่ใจในความสำคัญว่าเนวสัณฐานา สัณญายตนะเพียงเท่านั้น ก็มีจิตแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าเนวสัณฐานา สัณญายตนะ กล่าวคือ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ในความสำคัญว่าเนวสัณฐานาสัณญายตนะนี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะ และ ไม่มีความกระวนกระวาย เพราะอาศัยความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ แต่มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะเหตุที่อาศัยใน ความสำคัญว่าเนวสัณฐานาสัณญายตนะอย่างเดียวนั้น ด้วยเหตุนี้

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะ

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ มีความสำคัญว่าเนวสัณฐานาสัณญายตนะ เท่านั้น ด้วยอาการอย่างนี้ จึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียอยู่ในความสำคัญนั้น และรู้ชัดสิ่ง

^{๑๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๙/๒๑๗-๒๑๘.

^{๑๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๐/๒๑๘-๒๑๙.

ที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่ นี่เป็นการก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน และบริสุทธิ์นั้น เป็นอย่างนี้^{๑๕}

ลำดับขั้นที่ ๗ ภิกษุไม่ใส่ใจในความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ และไม่ใส่ใจในความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ แต่ให้ใส่ใจอยู่เพียงอย่างเดียว คือ เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต^{๑๖} เพียงเท่านั้น ก็มีจิตแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต กล่าวคือ ภิกษุนั้นก็รู้ชัดอย่างนี้ว่า ในเจโตสมาธินี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ และไม่มีมีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ แต่มีอยู่เพียงความกระวนกระวาย คือ ความเกิดแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น เพราะมีชีวิตเป็นปัจฉัย ด้วยเหตุนี้

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความเกิดขึ้นแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น เหตุเพราะมีชีวิตเป็นปัจฉัย ด้วยอาการอย่างนี้ จึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่ได้อยู่ในเจโตสมาธินั้น และรู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในเจโตสมาธินั้นว่า สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่ นี่เป็นการก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน และความบริสุทธิ์ของภิกษุนั้น เป็นอย่างนี้^{๑๗}

ลำดับขั้นที่ ๘ ภิกษุไม่ใส่ใจในความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ และไม่ใส่ใจในความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ให้มีความใส่ใจอยู่เพียงอย่างเดียว คือ เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตเท่านั้น ก็ย่อมที่จะมีจิตแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต กล่าวคือ ภิกษุนั้นย่อมที่จะรู้ชัดอย่างนี้ว่า เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตนี้ ก็ยังมีปัจฉัยที่ถูกปรุงแต่งมาจงใจได้ แต่สิ่งที่ถูกปัจฉัยปรุงแต่งมาจงใจได้นั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา เมื่อรู้อยู่อย่างนี้และเห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า จิตหลุดพ้นแล้ว และรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว และไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ด้วยเหตุนี้ ภิกษุนั้นย่อมที่จะรู้ชัดอย่างนี้ว่า ในญาณนี้ไม่มีความกระวนกระวายเพราะเหตุที่อาศัยกามาสวะ ภวาสวะและอวิชชาสวะ แต่มีอยู่เพียงความกระวนกระวายที่เกิดจากอายตนะ ๖ เท่านั้นที่อาศัยกายนี้เพราะมีชีวิตเป็นปัจฉัย กล่าวโดยสรุปว่า

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความสำคัญนี้ว่างจากกามาสวะ

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความสำคัญนี้ว่างจากภวาสวะ

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ความสำคัญนี้ว่างจากอวิชชาสวะ

ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความเกิดแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น เพราะมีชีวิตเป็นปัจฉัย เมื่อภิกษุได้พิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่อยู่ในเจโตสมาธินั้น และรู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในเจโตสมาธินั้นว่า สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่ นี่เป็นการก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน และบริสุทธิ์ยอดเยี่ยมของภิกษุนั้น เป็นอย่างนี้^{๑๘}

^{๑๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๑/๒๑๙.

^{๑๖} เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต หมายถึงความตั้งมั่นแห่งจิตในวิปัสสนาที่เรียกว่า ไม่มีนิมิต เพราะไม่มีสิ่งที่เที่ยงเป็นนิมิต

^{๑๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๒/๒๑๙-๒๒๐.

^{๑๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๓/๒๒๐-๒๒๑.

ในช่วงท้ายของพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงได้สรุปเกี่ยวกับสุญญตาไว้ว่า ในอดีต ในอนาคตและในปัจจุบัน สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งจักเข้าถึงสุญญตา^{๑๙} อันบริสุทธิ์^{๒๐} ยอติเยียมอยู่ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดก็จักเข้าถึงสุญญตาอันบริสุทธิ์ยอติเยียมนี้เท่านั้นอยู่^{๒๑}

นอกจากสุญญตาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ไว้ในจุฬสุญญตาสสูตรแล้ว ซึ่งเป็นการแสดงถึงสุญญตาของพระผู้มีพระเจ้าโดยตรงของพระองค์เองแล้ว พระองค์ก็ยังทรงแสดงหลักธรรมที่ว่าด้วยสุญญตาไว้ในหลายที่และทรงแสดงตามอุปนิสัย ตามจริต ของแต่ละบุคคลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ไปทรงแสดงเรื่องเกี่ยวกับสุญญตาแก่ภิกษุ ตลอดถึงอุบาสก และอุบาสิกาอีกด้วย ในรูปแบบต่างๆ ดังที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ ดังนี้

ในมหาสุญญตสูตร เป็นพระสูตรที่เกี่ยวข้องกัน ที่ว่าด้วยสุญญตวิหัตถธรรม ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายมีท่านพระอานนท์เป็นต้น ขณะที่ประทับอยู่ที่ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ในเช้าวันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงกบิลพัสดุ์ หลังจากທີ່พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จกลับและเสวยพระกระยาหารเสร็จแล้ว ได้เสด็จเข้าไปยังวิหารของเจ้ากาฬเขมกศากยะ เพื่อทรงพักผ่อนในเวลากลางวัน แต่พระผู้มีพระเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นเสนาสนะจำนวนมากอยู่ภายในวิหารนั้น และในช่วงเวลาเย็นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้เสด็จไปยังวิหารของเจ้ากฏายศากยะ ซึ่งในที่นั้นมีท่านพระอานนท์และภิกษุจำนวนมากกำลังตัดเย็บจีวรกันอยู่ ได้ตรัสถามท่านพระอานนท์ว่า ในวิหารของเจ้ากาฬเขมกศากยะนั้นมีเสนาสนะอยู่จำนวนมาก ภิกษุได้ไปพักกันที่นั่นเป็นจำนวนมากหรือ^{๒๒} ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ภิกษุได้ไปพักที่นั่นเป็นจำนวนมาก เพราะเป็นจีวรกาล และภิกษุทั้งหลายก็ได้มาร่วมกันทำจีวร แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าท่านก็ทรงดำริว่า การที่ภิกษุพอใจในการคลุกคลีกันด้วยหมู่คณะ และยินดีประกอบเนื่องๆ ในการคลุกคลีด้วยหมู่คณะนั้นไม่ดีเลย แล้วได้ทรงอธิบายเหตุผลโดยมีใจความว่าเป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุผู้ที่อยู่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ยินดีในหมู่คณะ จะได้รับความสุขจากการออกบวช ความสุขจากความสงัด ความสุขจากความสงบ ความสุขจากการตรัสรู้ และจะได้บรรลุเจโตวิมุตติ หากแต่ภิกษุจะเป็นผู้ที่หลีกออกจากหมู่คณะไปอยู่แต่เพียงผู้เดียวเท่านั้น จึงจะได้รับความสุขเหล่านี้ และได้บรรลุเจโตวิมุตติได้ ทรงเห็นว่า รูปที่ไม่ก่อให้เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสนั้นไม่มีเลยแม้แต่อย่างเดียว^{๒๓} พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสรู้สุญญตวิหัตถธรรมและทรงอยู่ด้วยสุญญตวิหัตถธรรมนั้น ถึงจะมีภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา พระราชามหากษัตริย์ อำมาตย์ของพระราช หรือเดียรถีย์ สาวกเดียรถีย์ได้มาเข้าเฝ้าพระองค์ในขณะนั้น พระองค์ก็ยังทรงอยู่ด้วยความสุขเหล่านั้น และทรงกล่าวถึงวิธีปฏิบัติให้มีสุญญตวิหัตถธรรม ดังนี้

๑. ให้ตั้งจิตไว้ภายใน ทำจิตให้สงบ ให้มีธรรมเอกผุดขึ้น และตั้งจิตให้มั่น โดยฝึกสมาธิให้ได้ถึงฌาน ๔

๒. ให้ใส่ใจสุญญตภายใน และฝึกจนมีสัมปชัญญะในสุญญตภายใน

^{๑๙} สุญญตา หมายถึง ผลสมภาติที่เกิดจากความว่าง

^{๒๐} บริสุทธิ์ หมายถึง ไม่มีกิเลส

^{๒๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๔/๒๒๑.

^{๒๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๕/๒๒๒.

^{๒๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๖/๒๒๒-๒๒๔.

๓. ให้ใส่ใจสัจสุญญตาภายนอก และฝึกจนมีสัมปชัญญะในสัจสุญญตาภายนอก

๔. ให้ใส่ใจสัจสุญญตาทั้งภายในและภายนอก และฝึกจนมีสัมปชัญญะในสัจสุญญตาทั้งภายในและภายนอก

๕. ให้ใส่ใจอาเนญชสมาบัติ (อรุพมาน) และฝึกจนมีสัมปชัญญะในอาเนญชสมาบัติ^{๒๔}

หลังจากนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ยังทรงแสดงถึงวิธีที่จะเข้าอยู่ด้วยสัจสุญญตาวิหารธรรมอีก คือ

๑. ขณะที่ภิกษุอยู่ด้วยสัจสุญญตาวิหารธรรมนี้ ถ้ามีจิตที่จะน้อมไปเพื่อจะเดินจงกรม ยืน เดิน นั่ง นอน พุด หรือตรึก ก็ให้ทำตามนั้นโดยให้มีสติสัมปชัญญะกำกับทุกอิริยาบถ เพื่อไม่ให้บาปอกุศล คือ อภิชฌาและโทมนัสเข้าครอบงำจิตได้

๒. ให้พิจารณาจิตของตนอยู่เนืองๆ เพื่อไม่ให้มีฉันทราคะในกามคุณ ๕ เกิดขึ้นได้

๓. ให้พิจารณาการเกิด-ดับของอุปาทานชั้น ๕ เพื่อละอัสมีมานะในอุปาทานชั้น ๕

ในมหาสัจสุญญตสูตรนี้ ได้กล่าวถึง การปฏิบัติให้เข้าถึงสัจสุญญตาวิหารธรรมและวิธีอยู่ด้วยสัจสุญญตาวิหารธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นกุศลโดยส่วนเดียว ไกลจากข้าศึก และเป็นโลกุตระ อันมารผู้มีบาปหยั่งลงไม่ได้^{๒๕}

ในสัจสุญญตโลกสูตร ว่าด้วยโลกว่าง ในพระสูตรนี้ท่านพระอานนท์ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่พระองค์ตรัสว่า โลกว่าง โลกว่าง ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอจึงตรัสว่า โลกว่าง พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า “อานนท์ เพราะว่างจากอัตตาหรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ฉะนั้นจึงเรียกว่า โลกว่าง” จากนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าได้อธิบายถึงความว่างจากอัตตาหรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตาว่า จักขุว่างจากอัตตาหรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา รูปว่างจากอัตตาหรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จักขุวิญญาณว่างจากอัตตาหรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จักขุสัมผัสว่างจากอัตตาหรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ฯลฯ แม้ความสวையารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะมนัสสัมผัสเป็นปัจจัยก็ว่างจากอัตตาหรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า โลกว่าง^{๒๖}

ในโคทัตตสูตร ว่าด้วยพระโคทัตตะ ในสมัยหนึ่ง พระโคทัตตะท่านได้สนทนากับท่านจิตตคหบดี ถึงเรื่อง วิมุตติ ๔ อย่างคือ (๑) อปัมมณาเจโตวิมุตติ (๒) อาภิญญัญญาเจโตวิมุตติ^{๒๗} (๓) สัจสุญญตาเจโตวิมุตติ (๔) อนิมิตตาเจโตวิมุตติ^{๒๘} และท่านโคทัตตะได้ถามท่านจิตตคหบดีถึงความหมายของสัจสุญญตาเจโตวิมุตติว่าเป็นอย่างไร ท่านจิตตคหบดี ก็ได้ตอบท่านโคทัตตะว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปแล้วสู่ป่าบ้าง ไปสู่โคนไม้บ้าง ไปสู่เรือนว่างบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นวิมุตติว่า สิ่งนี้ว่างจากอัตตาหรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา นี้เรียกว่า สัจสุญญตาเจโตวิมุตติ^{๒๙}

^{๒๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๘/๒๒๔-๒๒๕.

^{๒๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๙๑/๒๒๙.

^{๒๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๕/๗๘.

^{๒๗} อาภิญญัญญาเจโตวิมุตติ ได้แก่ ธรรม ๙ ประการ คือ อาภิญญัญญาตนะ ๑ มรรค ๔ ผล ๔ อาภิญญัญญาตนะชื่อว่าอาภิญญัญญะ เพราะไม่มีกิเลสเครื่องกังวลเป็นอารมณ์ มรรคและผลชื่อว่าอาภิญญัญญะ เพราะไม่มีกิเลสเครื่องกังวลคือกิเลสเครื่องย่ำยีและกิเลสเครื่องผูก

^{๒๘} อนิมิตตาเจโตวิมุตติ ได้แก่ ธรรม ๑๓ ประการ คือ วิปัสสนา ๑ อรูป ๔ มรรค ๔ ผล ๔

^{๒๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๙/๓๘๖.

ในอัมมทินนสูตร ว่าด้วยอัมมทินนอุบาสก สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ครั้งนั้นได้มี อัมมทินนอุบาสกพร้อมด้วยอุบาสกอีก ๕๐๐ คน ได้ไปทูลถามถึงหลักธรรมที่จะก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลในชีวิตและเพื่อเข้าถึงความสุขของความเป็นพระอรหันต์ได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า ท่านทั้งหลายพึงสำนึกอย่างนี้ว่า พระสูตรเหล่าใดที่พระตถาคตตรัสแล้ว ลึกซึ้ง มีเนื้อความลุ่มลึก เป็นโลกุตตระ ประกอบด้วยความว่าง (สุญญตา) เราจักเข้าถึงพระสูตรเหล่านั้นตลอดกาลอยู่^{๓๐} ด้วยหลักธรรมนี้ว่าด้วยสุญญตานี้เองที่จะทำให้ชีวิตของความเป็นพระอรหันต์ถึงความสงบสุขตลอดกาล

ในขุททกนิกาย สุตตันติบาต โมฆราชมาณวปัญหา ว่าด้วยปัญหาของโมฆราชมานพ ท่านโมฆราชได้ทูลถาม พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ผู้ทรงมีปกติเห็นธรรมอันงามอย่างนี้ บุคคลพิจารณาเห็นโลกนี้อย่างไร มัจจุราชจึงไม่เห็น^{๓๑} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า โมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ ในการพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า อยู่ทุกเมื่อ และพึงถอนอัตตานุทิฏฐิเสีย จึงเป็นผู้ที่ข้ามพ้นมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลผู้ได้พิจารณาเห็นโลกอยู่อย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น^{๓๒}

ในสุญญตาคถา ว่าด้วยความว่าง เป็นพระสูตรที่ท่านพระอนนทได้ไปทูลถามปัญญากแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ขณะนั้นพระองค์ทรงประทับอยู่ที่ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ได้ทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญที่เขากล่าวกันว่า โลกว่าง โลกว่าง ด้วยเหตุเท่าไรหนอ พระองค์จึงตรัสว่า โลกว่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสตอบพระอนนทว่า เพราะว่างจากอดีตตา และสิ่งที่เนื่องจากอดีตตา ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า โลกว่าง”^{๓๓} สิ่งที่ว่างจากอดีตตาและสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา คือ จักขุเป็นธรรมที่ว่างจากอดีตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา รูปว่างจากอดีตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา จักขุวิญญานเป็นธรรมว่างจากอดีตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา จักขุสัมผัสเป็นธรรมว่างจากอดีตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา แมสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนาที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นธรรมว่างจากอดีตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา แมโสตะ สัททะ ฆานะ คันธะ ชิวหา รส กาย โผฏฐัพพะ และมโนเป็นธรรมที่ว่างจากอดีตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา ธรรมารมณ์ เป็นธรรมว่างจากอดีตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา มโนวิญญานเป็นธรรมว่างจากอดีตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา มโนสัมผัสเป็นธรรมว่างจากอดีตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา แมสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนาที่เกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นธรรมว่างจากอดีตตาและเป็นธรรมที่ว่างจากสิ่งที่เนื่องด้วยอดีตตา

ในอัมมสังคณี สุญญตะ หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นกุศล กล่าวคือ เมื่อโยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุที่นำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมุक्तिเบื้องต้น สัจจจากาม บรรลุปฐมฌานอันเป็นสุญญตะ^{๓๔} และมีวิตกวิจารณ์สงบระงับไปแล้ว บรรลุตติยฌาน

^{๓๐} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๔๔/๕๗๒-๕๗๓.

^{๓๑} พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๕/๗๗๒.

^{๓๒} พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๖/๗๗๒.

^{๓๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๖/๕๒๔.

^{๓๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔๓/๑๐๓.

บรรลุดุติยฌาน บรรลุดุตตฌาน และบรรลุปัญจฌานอันเป็นสุญญตะ อยู่ในสมัยใด สมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ากุศล^{๓๕}

ในอรรถกถา สุญญตา หมายถึง โลกุตตรมรรค เพราะเหตุ ๓ อย่าง คือ เพราะการบรรลู่ ๑ เพราะคุณของตน ๑ เพราะอารมณ์ ๑ มรรคยอมได้ชื่อว่าสุญญตะ โดยอารมณ์เพราะความที่มรรคนี้ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น^{๓๖}

ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค กล่าวถึงเรื่อง “สุญญตา” มีการให้รรถาธิบายไว้ว่า พระโยคาวจรนั้นครั้งกำหนดรู้ “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่างเปล่า” ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงกำหนดสุญญตา (ความว่างเปล่า) มีเงื่อนไข ๒ ต่อไป อีกว่า “สังขารนี้ ว่างเปล่าจากอตตะ ๑ หรือ ว่างเปล่าจากสิ่งที่เนื่องด้วยอตตะ ๑” และได้กำหนดรู้ สุญญตา มีเงื่อนไข ๔ ได้กล่าวไว้ในอธิการแห่ง สุญญตานุปัสสนาว่า

๑. นาฬิ กวจนิ ไม่มีฉันอยู่ ณ ที่ไหนๆ หมายความว่า โยคาวจรผู้นี้ ไม่เห็นอตตะ ณ ที่ไหนๆ

๒. กสสจิ กิณจนตสมี ในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ หมายความว่า ไม่เห็นอตตะของตนเอง ที่พืงนำเข้าไปในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ อื่น เช่น ไม่เห็นอตตะที่เป็นพี่ชายน้องชาย ที่พืงนำเข้ามาในฐานะที่เป็นพี่ชายน้องชาย หรือว่า ไม่เป็นอตตะที่เป็นสหาย ที่พืงนำเข้ามาในฐานะเป็นสหาย หรือว่าไม่เป็นอตตะที่เป็นบริวาร ที่พืงนำเข้ามาในฐานะเป็นบริวาร

๓. น จ มม กวจนิ และไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน หมายความว่า ไม่เห็นอตตะของบุคคลอื่น ณ ที่ไหนๆ

๔. กิสมิณจิ กิณจนตตถิ ไม่มีความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ หมายความว่า ไม่เห็นว่า อตตะของบุคคลอื่นนั้นมิอยู่ในความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน^{๓๗}

๒.๔.๒ สุญญตาในความหมายของนักวิชาการ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงความหมายของความว่างเกี่ยวกับสุญญตา โดยปรากฏความหมายไว้ทั้งหมด ๔ นัย ดังนี้ ๑) ความเป็นสภาพที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เฉพาะอย่างยิ่งภาวะที่ชั้น ๕ เป็นอนัตตา คือ ไร้ตัวมิใช่ตน ว่างจากความเป็นตน ตลอดจนว่างจากสาระต่างๆ เช่น สาระคือความเที่ยง สาระคือความสวยงาม สาระคือความสุข เป็นต้น โดยปริยาย หมายถึง หลักธรรมฝ่ายปรมัตถ์ ดังเช่น ชั้น ธาตุ อายตนะ และปัจจัยการ (อิทัปปิจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท) ที่แสดงว่าแต่ตัวสภาวะให้เห็นความว่างเปล่าปราศจากสัตว์ บุคคล เป็นเพียงธรรม หรือกระบวนการล้วนๆ ๒) ความว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น กิเลส สภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลายก็ดี หมายถึง นิพพาน ๓) โลกุตตรมรรค ได้ชื่อว่าเป็นสุญญตาดด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะลุดด้วยปัญญาที่กำหนดพิจารณาความเป็นอนัตตา มองเห็นภาวะที่สังขารเป็นสภาพว่าง (จากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน) เพราะว่างจากกิเลสมีราคะเป็นต้น และเพราะมีสุญญตา คือ

^{๓๕} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔๔/๑๐๓.

^{๓๖} อภ.สง. อ. (ไทย) ๑/๑/-/๖๑๕.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๙๗.

นิพพาน เป็นอารมณ์ ๔) ความว่างที่เกิดจากการกำหนดหมายในใจหรือทำให้เพื่อเป็นอารมณ์ของจิตในการเจริญสมาบัติ เช่น ผู้เจริญอาภิกขุญญาตนสมาบัติกำหนดใจถึงภาวะว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย^{๓๘}

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงหลักสุญญตาในหนังสือหลักธรรมที่แสดงถึงความว่าง^{๓๙} ว่าเมื่อรวมคำว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เข้าด้วยกันแล้วเรา เรียกว่า สุญญตา สุญญตาแปลว่า ความว่าง สุญญะ แปลว่า ว่าง ตา แปลว่า ความ สุญญตา แปลว่า ความว่างกล่าวคือ ความว่างจากส่วนที่ควรยึดถือว่า ตัวตนหรือของตน ว่า สุญญตา คือ มองสุญญตาให้เห็นแล้วจิตของเราจะว่าง จิตของจิตดีกว่าอย่าพูดว่าจิตของเรา คือว่า จิตนั้นจะว่างว่างคือไม่ยึดถืออะไร โดยความเป็นตัวเป็นตน แล้วจิตนั้นจะไม่มีทุกข์เลย แต่มีสติปัญญาอย่างยิ่ง นอกจากนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุ ยังได้กล่าวถึงความว่าง ไว้ในหนังสือวิธีปฏิบัติเพื่อเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง^{๔๐} ว่า คำว่า ว่างอยู่ หมายถึง ไม่มีความรู้สีกว่าตัว ว่าตน ว่าของตัวหรือของตน ตัวเราหรือของเรา ตัวกูหรือของกู เหล่านี้ ซึ่งเป็นการปรุงแต่งของตัวตณหา อุปาทาน เมื่อว่างจากสิ่งเหล่านั้นอยู่ก็ว่างอยู่ อะไรมันว่าง หมายถึงจิตอีกนั่นเองว่าง คือว่างอยู่จากความรูสึกว่าตัวตนหรือว่าของตน ไม่มีทั้งอย่างหยาบและละเอียด อย่างหยาบเราให้เชื่อมั่นว่าตัวกูของกูอย่างละเอียดให้ชื่อว่า ตัวตนของตนนอกจากนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกในหนังสือแก่นพุทธศาสนา โดยมีใจความว่าถ้าใครเห็นโลกโดยความเป็นของว่างอยู่แล้ว ผู้นั้นจะอยู่นอกเหนืออำนาจของความทุกข์^{๔๑} และท่านพุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวไว้ในหนังสือชุด ธรรมโฆษณ เล่ม สุญญตาปริทรรศน์ (เล่ม ๑) ว่า ความว่างจริงๆ นั้น มีอยู่ ๓ อย่าง คือ ว่างทางวัตถุ ไม่มีอะไรเลย ว่างทางจิต คือ จิตไม่มีพลุดีอะไรเลย และที่ว่างทางปัญญา คือรู้ว่าไม่มีตัวตนที่ควรยึดมั่นถือมั่นเลย^{๔๒}

พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาที่ปณีฎีกา” สรุปได้ว่าวิโมกข์ ๓ เป็นชื่อของอริยมรรคที่เกิดต่อกจากภูฐานคามินิวิปัสสนา ที่นี้กำหนดภูฐานคามินิวิปัสสนาโดยอนัตตานั่นจึงเรียกว่า สุญญตานุปัสสนา วิโมกข์ที่เกิดขึ้นชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ เพราะสามารถละทิ้งหรือประหานอัตตวาทะได้ทันที สุญญตานุปัสสนานี้แหละเรียกว่า สุญญตวิโมกข์มุข คือประตูแห่งสุญญตวิโมกข์ อธิบายได้ว่า พระนิพพานมีชื่อว่า สุญญตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน อัปปณิหิตนิพพาน เมื่อมรรควิธีหรือผลสมาบัติวิธีมีอารมณ์นิพพาน ซึ่งชื่อว่า สุญญตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน อัปปณิหิตนิพพาน มรรควิธีและผลสมาบัติวิธีนั้นก็ได้อธิบายว่า สุญญตอะ อนิมิตตะ อัปปณิหิตะ โดยอารมณ์นิพพาน^{๔๓}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้ให้ความหมายของสุญญตา ไว้ดังนี้ สุญญตา แปลว่า ความว่างเปล่า, ความเป็นของสุญ คือความไม่มีสาระ ถือเอาเป็นสาระไม่ได้

^{๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๔๕๖-๔๕๗.

^{๓๙} พุทธทาสภิกขุ, หลักธรรมที่แสดงถึงความว่าง, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๗.

^{๔๐} พุทธทาสภิกขุ, วิธีปฏิบัติเพื่อเป็นอยู่ด้วยความว่าง, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไพลิน, ๒๕๔๙), หน้า ๑๔.

^{๔๑} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๕๔.

^{๔๒} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมโฆษณ เล่ม สุญญตาปริทรรศน์ (เล่ม ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๓, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๕๒), หน้า ๘๑.

^{๔๓} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ ดร., และปธานกัมมภูฐานาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, (ชลบุรี: สำนักวิปัสสนากัมมภูฐานวิเวกาศรม, ม.ป.ป.), หน้า ๒๐๖.

เขียนว่า สุนฺดา ก็มี สุนฺญตา หมายถึง สภาวะที่ว่างจากความเป็นตนหรืออัตตา ได้แก่ เบญจขันธ ธาตุอายตนะ ซึ่งเป็นอนัตตา ไม่มีสาระที่พึงยึดถือว่าเป็นสัตว์ เป็นบุคคล, สภาวะที่ว่างหรือปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวง คือราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ได้แก่ พระนิพพาน, สภาวะที่ว่างเปล่าไม่มีอะไร (นัตถิ กิญฺจิ) ที่จิตกำหนดหมายไว้ในใจ ในการเจริญอากิญจัญญายตนฌาน คือ การทำใจให้ว่าง ไม่เกาะเกี่ยวอารมณ์อื่น เป็นการพักผ่อนที่สำคัญ^{๔๔}

ธนิต อยู่โพธิ์ ได้อธิบายไว้ในหนังสือเรื่อง “วิปัสสนาญาณ” สรุปได้ว่า ครั้นกำหนดรู้วาระสังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่างเปล่า กำหนดรู้ สุนฺญตะ คือความเป็นของว่างเปล่า มีเงื่อนไข ๒ ต่อไปอีกว่า สิ่งนี้ว่างเปล่าจากอัตตาหรือสิ่งที่นับเนื่องด้วยอัตตา คือ ว่างเปล่านั้น โดยละเอียดพิสดารต่อกัน ตั้งแต่กำหนดรู้ สุนฺญตะ มีเงื่อนไข ๔ กำหนดรู้ สุนฺญตะ โดยอาการ ๖ โดยอาการ ๘ ฯ ซึ่งมีรายการพิสดารอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว เมื่อโยคีรู้เห็น (สังขารทั้งหลาย โดยความเป็น สุนฺญตะ คือ ความว่างเปล่า ดังกล่าวแล้วนั้น) จึงยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่ ก็สลัดทิ้งซึ่งความหวาดกลัว เป็นผู้มีความวางเฉย^{๔๕}

๒.๔.๓ สุนฺญตาที่ปรากฏในหมวดธรรมต่างๆ

ในการศึกษาเรื่องสุนฺญตาเพื่อที่จะสามารถสร้างความรู้และความเข้าใจเพิ่มเติมในหลักธรรมได้โดยการศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับสุนฺญตา ที่ปรากฏในหมวดธรรมต่างๆ คือ วิโมกข์ สมาธิ นิพพานและอนุปัสสนา

ก. สุนฺญตากับวิโมกข์

วิโมกข์ หมายถึง สภาพที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสและอาสวะทั้งปวง เป็นประเภทของความหลุดพ้น ตามลักษณะการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ มี ๓ อย่างคือ

๑. สุนฺญตวิโมกข์ คือ ความหลุดพ้นด้วยเห็นความว่าง ได้แก่ ความหลุดพ้น ที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูปนี้ว่างจากอัตตาและสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา^{๔๖} หรือเห็นโดยความเป็นอนัตตา คือ หลุดพ้นด้วยเห็นอนัตตา แล้วละความยึดมั่นในนามรูปเสียได้ โดยอาศัยอนัตตานุปัสสนา

๒. อนิมิตตวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยไม่ถืออนิมิต ได้แก่ ความหลุดพ้น ที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูปนี้ว่างจากอัตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา^{๔๗} หรือเห็นโดยความเป็นอนิจจัง คือ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจัง แล้วถอนอนิมิตเสียได้ โดยอาศัยอนิจจานุปัสสนา

๓. อัปปณิหิตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยไม่ทำความปรารถนา ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูปนี้ว่างจากอัตตาและจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตาหรือเห็นโดยความเป็นทุกขัง คือ หลุดพ้นด้วยเห็นทุกขตาแล้วถอนความปรารถนาเสียได้ โดยอาศัยทุกขานุปัสสนา^{๔๘}

^{๔๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), คำวัด, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๔๕.

^{๔๕} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาญาณ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘๖.

^{๔๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๐/๓๔๘.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๘.

^{๔๘} อ้างแล้ว, หน้า ๓๔๘.

ในคัมภีร์วิปัสสนาที่ปณีฎีกา อธิบายว่า วิโมกข์ ๓ นี้ เป็นชื่อของอริยมรรคที่เกิดต่อจาก
ฐานคามินีวิปัสสนานั้นเอง ในที่นี้กำหนดฐานคามินีวิปัสสนาโดยอนัตตานุปัสสนาแล้ว วิปัสสนานั้น
จึงเรียกว่า สุธมฺมตานุปัสสนา วิโมกข์ที่เกิดขึ้นนี้ชื่อว่า สุธมฺมตวิโมกข์ เพราะสามารถละทิ้งหรือประหาณ
อัสสวาทะได้ทันที สุธมฺมตานุปัสสนานี้จึงเรียกว่า สุธมฺมตวิโมกข์ คือประตูแห่งสุธมฺมตวิโมกข์^{๔๙}

ข. สุธมฺมตากับสมาธิ ๓

สมาธิ ๓ ความตั้งมั่นแห่งจิต หมายถึง สมาธิในวิปัสสนา หรือตัววิปัสสนานั้นเอง แยก
ประเภทตามลักษณะการกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ ข้อที่ทำให้สำเร็จความหลุดพ้น มี ๓ อย่าง

๑. สุธมฺมตาสมาธิ สมาธิที่กำหนดพิจารณาเห็นรูปนามว่า เป็นของว่าง ได้แก่ วิปัสสนา
ที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยการกำหนดอนัตตลักษณะ

๒. อนิมิตตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีนิมิต ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้น
ด้วยกำหนดอนิจจลักษณะ

๓. อัปปณิหิตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารถนา ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้
ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดทุกขลักษณะ^{๕๐}

ค. สุธมฺมตากับนิพพาน

นิพพาน คือ ความสงบจากกิเลสและขันธ์ทั้งหลาย การดับทุกข์ สิ้นต้นเหตุ เหมือนไฟที่
ดับจนสิ้นเชื้อไม่สามารถที่จะลุกขึ้นมาได้อีก พระอรหันต์ทั้งหลายผู้บรรลุถึงนิพพานได้ด้วยการ
เข้าถึง^{๕๑} มีอยู่ ๓ อย่างคือ

๑. สุธมฺมตานิพพาน คือ พระนิพพานของผู้ที่เจริญวิปัสสนาพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย
โดยความเป็นอนัตตา จนสามารถเข้าถึงความสงบจากกิเลสและขันธ์ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่ เป็นธรรมที่ว่าง
จากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ การเข้าถึงพระนิพพานอย่างนี้ชื่อว่า สุธมฺมตานิพพาน

๒. อนิมิตตนิพพาน คือ พระนิพพานของผู้ที่เจริญวิปัสสนาพิจารณาเห็นสังขาร
ทั้งหลายโดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจัง) จนสามารถเข้าถึงความสงบจากกิเลสและขันธ์ ๕ ไม่มี
อะไรเหลืออยู่ เป็นธรรมที่ไม่มีนิมิตเครื่องหมายแห่งกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ การเข้าถึงพระนิพพาน
อย่างนี้ชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน

๓. อัปปณิหิตนิพพาน คือ พระนิพพานของผู้ที่เจริญวิปัสสนาพิจารณาเห็นสังขาร
ทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์ จนสามารถเข้าถึงความสงบจากกิเลสและขันธ์ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่และ
ไม่มีที่ตั้งแห่งกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ การเข้าถึงพระนิพพานแบบนี้ชื่อว่า อัปปณิหิตนิพพาน

ง. สุธมฺมตากับอนุปัสสนา

อนุปัสสนา หมายถึง การรู้เห็นเนื่องๆ ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่มีการตามพิจารณารู้เห็น
ขันธ์ ๕ โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น อนุปัสสนามี ๓ ประเภท คือ อนุปัสสนา ๓
อนุปัสสนา ๗ และมหาวิปัสสนา ๑๘ แต่ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะ สุธมฺมตานุปัสสนาในมหาวิปัสสนา ๑๘

^{๔๙} พระภิกษุทันต๊ะอาสภเถระ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, (ชลบุรี: วัดภักทันทะอาสาฬหาราม, ม.ป.ป.), หน้า ๒๐๖.

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๗๕.

^{๕๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๓, หน้า ๑๒๙.

เท่านั้น ซึ่งในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ให้ความหมายของสุญญตานุปัตสสนา คือ ปัญญาเห็นเนื่องๆ โดยความว่างเปล่า จนสามารถละอภินิเวสะ (ความยึดมั่น) ได้^{๕๒} และสุญญตานุปัตสสนาก็มีความหมายเดียวกันกับอนัตตานุปัตสสนา ต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้น^{๕๓}

๒.๔.๔ ประเภทของสุญญตา

สุญญตาตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในแต่ละพระสูตรนั้นจะมีความหมายที่แตกต่างกันไปบ้าง เหมือนกันบ้าง ผู้ศึกษาได้แบ่งประเภทตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก มี ๓ ประเภท คือ ประเภทที่ ๑ สุญญตามีนัยเดียว โดยกล่าวว่า โลกว่าง ประเภทที่ ๒ แบ่งสุญญตาออกเป็น ๔ นัย ประเภทที่ ๓ แบ่งสุญญตาออกเป็น ๒๔ นัย ดังนี้

ก. สุญญตา นัยเดียว

ในโมฆราชมาณวปัญหา ว่าด้วยปัญหาของโมฆราชมาณพ ท่านโมฆราชได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า บุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างไร มัจจุราชจึงไม่เห็น^{๕๔} พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสตอบว่า โมฆราช “เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า มีสติทุกเมื่อ พึงถอนอัตตานุทิฐิเสีย เป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลพิจารณาเห็นโลกอยู่อย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น”^{๕๕}

คำว่า โลก ได้แก่ โลกนรก โลกในกำเนิดไตรภพ โลกในเปตวิสัย มนุษยโลก เทวโลก ชั้นธโลก ธาตุโลก อายตนโลก โลกนี้ โลกหน้า พรหมโลก พร้อมทั้งเทวโลก จงพิจารณาเห็นโลกทั้งหมดนี้โดยความว่างเปล่า

ข. สุญญตา ๔ นัย^{๕๖}

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ จุฬสุญญตสูตร แบ่งสุญญตาออกเป็น ๔ นัย

๑. นัยที่ ๑ สุญญตา สภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา หมายถึงสภาวะที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือกล่าวกันสั้นๆ ว่า สภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา

๒. นัยที่ ๒ สุญญตา สภาวะที่ว่างจากสังขารขั้น ๓ ได้แก่ พระนิพพาน หมายถึงสภาวะที่ว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น หรือสภาวะที่ว่างสังขารทั้งหลาย ตามนัยนี้ สุญญตา ได้แก่ นิพพาน

^{๕๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๐๕๓.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕๔.

^{๕๔} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๗/๓๐๙.

^{๕๕} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๐๙.

^{๕๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๖/๒๑๕-๒๒๑.

๓. นัยที่ ๓ สุธัญญตา หมายถึง โลกุตตรมรรค หมายถึง โลกุตตรมรรค ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะว่างจากการพิจารณาเห็นขั้น ๕ เป็นอัตตา เพราะว่างจากกิเลส และเพราะมีความว่างคือนิพพานเป็นอารมณ์

๔. นัยที่ ๔ สุธัญญตาวิหารธรรม หมายถึง ธรรมเป็นเครื่องอยู่ด้วยความว่างของพระชินาสพทั้งหลาย และเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุธัญญตผลสมาบัติ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดง สุธัญญตาวิหารธรรมเป็นไปตามลำดับถึง ๘ ขั้น เพื่อบรรจบความกระวนกระวายที่มีอยู่ในแต่ละความสำคัญดังนี้

๔.๑ สุธัญญตาวิหารธรรมนี้เปรียบเหมือนปราสาทของนางวิสาขาไมครมาตาหลังจากนี้ที่ว่างจากช้าง โค ม้า และลา ว่างจากทองและเงิน ว่างจากการชุมนุมของสตรีและบุรุษ ไม่ว่างอยู่อย่างเดียวคือภิกษุสงฆ์เท่านั้น แม้ฉันทิ ภิกษุก็ฉันทิเหมือนกัน ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าบ้าน และไม่ใส่ใจความสำคัญว่ามนุษย์ ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าป่าเท่านั้น

๔.๒ ใส่ใจในความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น

๔.๓ ใส่ใจในความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะเพียงเท่านั้น

๔.๔ ใส่ใจในความสำคัญว่าวิญญาณญายตนะเท่านั้น

๔.๕ ใส่ใจในความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะเพียงเท่านั้น

๔.๖ ใส่ใจในความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะเพียงเท่านั้น

๔.๗ ใส่ใจในความสำคัญว่าเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตเพียงเท่านั้น

๔.๘ ใส่ใจในความสำคัญในความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ เพียงเท่านั้น

สรุปได้ว่า การอยู่ด้วยสุธัญญตาวิหารธรรมนี้ เป็นการกำหนดรู้ชัดว่า เราให้ความสำคัญกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งเอามาเป็นอารมณ์เพียงอย่างเดียวเท่านั้น จึงวางความสำคัญจากสิ่งอื่นๆ และมีสติรู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า “สิ่งนี้ยังมีอยู่นี้มีอยู่” จึงกล่าวได้ว่าเป็นการก้าวเข้าสู่สุธัญญตาความว่างตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์

ค. สุธัญญตา ๒๕ นัย

ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค สุธัญญตา ว่าด้วยความว่าง ได้อธิบายในลักษณะของการถามและตอบ ที่เกี่ยวกับสุธัญญตาไว้ทั้งหมด ๒๕ ประการ ดังนี้

๑. สุธัญญสุญญะ คือ จักขุเป็นธรรมว่างจากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมตา โสตะ ฯลฯ ชานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ มโนเป็นธรรมว่างจากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วย อัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผัน เป็นธรรมตา นี้ชื่อว่าสุธัญญสุญญะ

๒. สังขารสุญญะ คือ สังขาร ๓ ประการ ได้แก่

ปุณณาสังขาร เป็นธรรมว่างจากอปุณณาสังขารและอาเนญยาสังขาร

อปุณณาสังขาร เป็นธรรมว่างจากปุณณาสังขารและอาเนญยาสังขาร

อาเนญยาสังขาร เป็นธรรมว่างจากปุณณาสังขารและอปุณณาสังขาร

อีกนัยหนึ่ง สังขาร ๓ ประการ ได้แก่

กายสังขาร เป็นธรรมว่างจากวจีสังขารและจิตตสังขาร

วีสังขาร เป็นธรรมว่างจากกายสังขารและจิตตสังขาร
 จิตตสังขาร เป็นธรรมว่างจากกายสังขารและวีสังขาร
 อีกนัยหนึ่ง สังขาร ๓ ประการ ได้แก่
 สังขารส่วนอดีต เป็นธรรมว่างจากสังขารส่วนอนาคตและสังขารส่วนปัจจุบัน
 สังขารส่วนอนาคต เป็นธรรมว่างจากสังขารส่วนอดีตและสังขารส่วนปัจจุบัน
 สังขารส่วนปัจจุบัน เป็นธรรมว่างจากสังขารส่วนอดีตและสังขารส่วนอนาคต
 นี้ชื่อว่าสังขารสุญญะ

๓. วิปริณามสุญญะ คือ รูปที่เกิดขึ้นแล้วเป็นธรรมว่างตามสภาวะ รูปที่ดับไปเป็นธรรมแปรผันและว่าง เวทนาที่เกิดขึ้นแล้วเป็นธรรมว่างตามสภาวะ เวทนาที่ดับไปเป็นธรรมแปรผันและว่าง สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ ภาพที่เกิดขึ้นแล้วเป็นธรรมว่างตามสภาวะ ภาพที่ดับไปเป็นธรรมแปรผันและว่าง นี้ชื่อว่าวิปริณามสุญญะ

๔. อัคคสุญญะ คือ ทางที่เลิศ ทางที่ประเสริฐ ทางที่วิเศษ คือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลесคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ นิพพาน นี้ชื่อว่า อัคคสุญญะ

๕. ลักขณสุญญะ มี ลักษณะ ๒ ประการ ได้แก่ พาลักษณะ เป็นธรรมว่างจากบัญญัติลักษณะและบัญญัติลักษณะ เป็นธรรมว่างจากพาลักษณะ ลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ อุปาทาลักษณะ เป็นธรรมว่างจากวयลักษณะและฐิตัญญถิตตลักษณะ, วยลักษณะ เป็นธรรมว่างจากอุปาทาลักษณะและฐิตัญญถิตตลักษณะ, ฐิตัญญถิตตลักษณะ เป็นธรรมว่างจากอุปาทาลักษณะและวยลักษณะ, อุปาทาลักษณะแห่งรูป เป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญถิตตลักษณะ, วยลักษณะแห่งรูป เป็นธรรมว่างจากอุปาทาลักษณะและฐิตัญญถิตตลักษณะ, ฐิตัญญถิตตลักษณะแห่งรูป เป็นธรรมว่างจากอุปาทาลักษณะและวยลักษณะ, อุปาทาลักษณะแห่งเวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ, อุปาทาลักษณะแห่งขราและมรณะ เป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญถิตตลักษณะ, วยลักษณะแห่งขราและมรณะ เป็นธรรมว่างจากอุปาทาลักษณะและฐิตัญญถิตตลักษณะ, ฐิตัญญถิตตลักษณะแห่งขราและมรณะ เป็นธรรมว่างจากอุปาทาลักษณะและวยลักษณะ นี้ชื่อว่า ลักขณสุญญะ

๖. วิกัมมภณสุญญะ คือ กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ พยาบาทเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยอพยาบาท และเป็นธรรมที่ว่างจากอพยาบาท ถีนมิทธะเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยอาโลกสัญญา และเป็นธรรมที่ว่างจากอาโลกสัญญา อุทัจจะจะเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยอวิกเขปะ และเป็นธรรมว่างจากอวิกเขปะ วิจิกิจฉาเป็นเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยธัมมวัตถถาน และเป็นธรรมว่างจากธัมมวัตถถาน อวิชชาเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยญาณ และเป็นธรรมว่างจากญาณ อรติเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยปามุชชะ และเป็นธรรมว่างจากปามุชชะ นิรวรณเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยปฐมฉาน และเป็นธรรมว่างจากปฐมฉาน ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยอรหัตตมรรค และเป็นธรรมว่างจากอรหัตตมรรค นี้ชื่อว่า วิกัมมภณสุญญะ

๗. ตทังคสุญญะ คือ กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ พยาบาทเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยอพยาบาท และเป็นธรรมว่างจากอพยาบาท ถีนมิทธะเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยอาโลกสัญญา และเป็นธรรมว่างจากอาโลกสัญญา อุทัจจะจะเป็น

ธรรมที่บุคคลจะได้ด้วยอวิกเขปะ^{๕๗} และเป็นธรรมว่างจากอวิกเขปะ วิจิกิจาเป็นธรรมที่บุคคลจะได้ด้วยธัมมวัตถาน และเป็นธรรมว่างจากธัมมวัตถาน อวิชชาเป็นธรรมที่บุคคลจะได้ด้วยญาณ และเป็นธรรมว่างจากญาณ อรติเป็นธรรมที่บุคคลจะได้ด้วยปามุขชะ และเป็นธรรมว่างจากปามุขชะ นิวรรณเป็นธรรมที่บุคคลจะได้ด้วยปฐมณาน และเป็นธรรมว่างจากปฐมณาน ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นธรรมที่บุคคลจะได้ด้วยอหัตตมรรค และเป็นธรรมว่างจากอหัตตมรรค นี้ชื่อว่า ตังคสุญญะ

๘. สมุจเฉทสุญญะ คือ กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ พยาบาทเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยอพยาบาท และเป็นธรรมว่างจากอพยาบาท ถีนมิททะเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยอาโลกัสสญาณ และเป็นธรรมว่างจากอาโลกัสสญาณ อุทัจจะ^{๕๘}เป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยอวิกเขปะ และเป็นธรรมว่างจากอวิกเขปะ วิจิกิจาเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยธัมมวัตถาน และเป็นธรรมว่างจากธัมมวัตถาน อวิชชาเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยญาณ และเป็นธรรมว่างจากญาณ อรติเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยปามุขชะ และเป็นธรรมว่างจากปามุขชะ นิวรรณเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยปฐมณาน และเป็นธรรมว่างจากปฐมณาน ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยอหัตตมรรค และเป็นธรรมว่างจากอหัตตมรรค นี้ชื่อว่า สมุจเฉทสุญญะ

๙. ปฏิปัสสัทธิสุญญะ คือ กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ พยาบาทเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยอพยาบาท และเป็นธรรมว่างจากอพยาบาท ถีนมิททะเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยอาโลกัสสญาณ และเป็นธรรมว่างจากอาโลกัสสญาณ อุทัจจะเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยอวิกเขปะ และเป็นธรรมว่างจากอวิกเขปะ วิจิกิจาเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยธัมมวัตถาน และเป็นธรรมว่างจากธัมมวัตถาน อวิชชาเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยญาณ และเป็นธรรมว่างจากญาณ อรติเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยปามุขชะ และเป็นธรรมว่างจากปามุขชะ นิวรรณเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยปฐมณาน และเป็นธรรมว่างจากปฐมณาน ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยอหัตตมรรค และเป็นธรรมว่างจากอหัตตมรรค และเป็นธรรมว่างจากอหัตตมรรค นี้ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิสุญญะ

๑๐. นิสสรณสุญญะ คือ กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ พยาบาทเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยอพยาบาท และเป็นธรรมว่างจากอพยาบาท ถีนมิททะเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยอาโลกัสสญาณ และเป็นธรรมว่างจากอาโลกัสสญาณ อุทัจจะเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยอวิกเขปะ และเป็นธรรมว่างจากอวิกเขปะ วิจิกิจาเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยธัมมวัตถาน และเป็นธรรมว่างจากธัมมวัตถาน อวิชชาเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยญาณ และเป็นธรรมว่างจากญาณ อรติเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยปามุขชะ และเป็นธรรมว่างจากปามุขชะ นิวรรณเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยปฐมณาน และเป็นธรรมว่างจากปฐมณาน ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยอหัตตมรรค และเป็นธรรมว่างจากอหัตตมรรค นี้ชื่อว่า นิสสรณสุญญะ

๑๑. อัชฌัตตสุญญะ คือ จักขุที่เป็นอายตนะภายใน เป็นธรรมว่างจากอตฺตา จากสิ่งทั้งหลายเนื่องด้วยอตฺตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผัน เป็นธรรมตา โสตะ ฯลฯ ขานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ มโนที่เป็นอายตนะ ภายใน เป็นธรรมว่าง

^{๕๗} อวิกเขปะ หมายถึง ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

จากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา นี่ชื่อว่า อัชฌัตตสุญญะ

๑๒. พหิทธาสุญญะ คือ รูปที่เป็นอายตนะภายนอก เป็นธรรมว่างจากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา เสียง ฯลฯ กลิ่น ฯลฯ รส ฯลฯ โผฏฐัพพะ ฯลฯ ธรรมารมณ์ที่เป็นอายตนะภายนอก เป็นธรรมว่างจากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา นี่ชื่อว่า พหิทธาสุญญะ

๑๓. ทุกโกตสุญญะ คือ จักขุที่เป็นอายตนะภายในและรูปที่เป็นอายตนะภายนอกทั้งสองนั้น เป็นธรรมว่างจากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา โสตะที่เป็นอายตนะภายในและสัททะที่เป็นอายตนะภายนอก ฯลฯ ฆานะที่เป็นอายตนะภายในและคันธะที่เป็นอายตนะภายนอก ฯลฯ ชิวหาที่เป็นอายตนะภายในและรสที่เป็นอายตนะภายนอก ฯลฯ กายที่เป็นอายตนะภายในและโผฏฐัพพะที่เป็นอายตนะภายนอก ฯลฯ มโนที่เป็นอายตนะภายในและธรรมารมณ์ที่เป็นอายตนะภายนอกทั้งสองนั้น เป็นธรรมว่างจากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผัน นี่ชื่อว่า ทุกโกตสุญญะ

๑๔. สภาคสุญญะ คือ อายตนะภายใน ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง อายตนะภายนอก ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง หมวดวิญญาน ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง หมวดผัสสะ ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง หมวดเวทนา ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง หมวดสัญญา ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง หมวดเจตนา ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง นี่ชื่อว่า สภาคสุญญะ

๑๕. วิสภาคสุญญะ คือ อายตนะภายใน ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับอายตนะภายนอก ๖ และเป็นธรรมว่าง อายตนะภายนอก ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดวิญญาน ๖ และเป็นธรรมว่าง หมวดผัสสะ ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดเวทนา ๖ และเป็นธรรมว่าง หมวดเวทนา ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดสัญญา ๖ และเป็นธรรมว่าง หมวดสัญญา ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดเจตนา ๖ และเป็นธรรมว่าง นี่ชื่อว่า วิสภาคสุญญะ

๑๖. เอสนาสุญญะ คือ เนกขัมมะที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ อพยาบาทที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากพยาบาท อาโลกสัญญาที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากถีนมิทธะ อวิกเขปะที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากอุทธัจจะ ญาณที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากอวิชชา ัมมวัตถถานที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากอโรติ ปฐมณานที่บุคคลแสวงหาเป็นธรรมว่างจากนิรวรณ ฯลฯ อรหัตตมรรคที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากกิเลสทั้งปวง นี่ชื่อว่า เอสนาสุญญะ

๑๗. ปรีคคสุญญะ คือ เนกขัมมะที่บุคคลกำหนด เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ อพยาบาทที่บุคคลกำหนด เป็นธรรมว่างจากพยาบาท อาโลกสัญญาที่บุคคลกำหนด เป็นธรรมว่างจากถีนมิทธะ อวิกเขปะที่บุคคลกำหนด เป็นธรรมว่างจากอุทธัจจะ ญาณที่บุคคลกำหนด เป็นธรรมว่างจากอวิชชา ัมมวัตถถานที่บุคคลกำหนด เป็นธรรมว่างจากอโรติ ปฐมณานที่บุคคลกำหนด เป็นธรรมว่างจากนิรวรณ ฯลฯ อรหัตตมรรคที่บุคคลกำหนด เป็นธรรมว่างจากกิเลสทั้งปวง นี่ชื่อว่า ปรีคคสุญญะ

๒๔. ปรีโยคานสฺสญญะ คือ เนกขัมมะที่บุคคลหยั่งลง เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ
 อพยาบาทที่บุคคลหยั่งลง เป็นธรรมว่างจากพยาบาท อาโลกสัณญะที่บุคคลหยั่งลง เป็นธรรมว่างจาก
 ถีนมิทธะ อวิกเขปะที่บุคคลหยั่งลง เป็นธรรมว่างจากอหังการะ ญาณที่บุคคลหยั่งลง เป็นธรรมว่างจาก

อวิชา ธรรมวัตถานที่บุคคลหยั่งลง เป็นธรรมว่างจากอติ ปฐมณที่บุคคลหยั่งลง เป็นธรรมว่างจากนิรณ ฯลฯ อรหัตตมรรคที่บุคคลหยั่งลง เป็นธรรมว่างจากกิเลสทั้งปวง นี้ชื่อว่า ปริโยคาหนสุญญะ

๒๕. ความว่างขั้นสูงสุดของความว่างทั้งปวง คือ การที่บุคคลผู้มีสัมปชัญญะ ทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไป

กล่าวสรุป คือ บุคคลผู้มีสัมปชัญญะ ทำความเป็นไปแห่งกามฉันทะให้สิ้นไปด้วยเนกขัมมะ ทำความเป็นไปแห่งพยาบาทให้สิ้นไปด้วยอพยาบาท ทำความเป็นไปแห่งถีนมิทธะให้สิ้นไปด้วยอาโลกสัญญา ทำความเป็นไปแห่งอุทธัจจะให้สิ้นไปด้วยอวิกเขปะ ทำความเป็นไปแห่งวิจิกิจฉาให้สิ้นไปด้วยธัมมวัตถาน ทำความเป็นไปแห่งอวิชาให้สิ้นไปด้วยญาณ ทำความเป็นไปแห่งอติให้สิ้นไปด้วยปามุขชะ ทำความเป็นไปแห่งนิรณให้สิ้นไปด้วยปฐมณ ฯลฯ ทำความเป็นไปแห่งกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค นี่เป็นความว่างขั้นสูงสุดของความว่างทั้งปวง คือ การที่บุคคลผู้มีสัมปชัญญะทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไป

๒.๔.๕ อาการของสุญญตา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตา เป็นการเจริญปัญญาด้วยการพิจารณาความว่างเปล่าจนสามารถที่จะละความยึดมั่นถือมั่น ในตัวตนเสียได้ ในการที่จะกำหนดพิจารณาให้เห็นชั้น ๕ เป็นของว่างเปล่า นั้น ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยการกำหนดเห็นสังขารไม่เป็นไปตามอำนาจและด้วยการพิจารณาเห็นสังขารเป็นของว่างเปล่า^{๕๘} ในการกำหนดพิจารณาให้เห็นสังขารว่าเป็นของว่างเปล่า นั้นได้ด้วยลักษณะอาการ ๕ อย่างคือ โดยอาการ ๖ โดยอาการ ๘ โดยอาการ ๑๐ โดยอาการ ๑๒ โดยอาการ ๔๒ ดังนี้

สุญญตา โดยอาการ ๖ คือ การพิจารณาเห็นชั้น ๕ ได้โดยอาการ ๖ อย่าง คือ

๑. โดยความที่ตนมิได้เป็นใหญ่
๒. โดยความที่ตนจัดการตามความชอบใจไม่ได้
๓. โดยไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสบาย
๔. โดยไม่เป็นไปในอำนาจ
๕. โดยเป็นไปตามเหตุ
๖. โดยความว่างเปล่า^{๕๙}

อีกนัยหนึ่งในการพิจารณาเห็นสุญญตาโดยอาการ ๖ อย่างคือ

๑. จักขุเป็นของว่างเปล่าจากอัตตา
๒. จักขุเป็นของว่างเปล่าจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา
๓. จักขุเป็นของว่างเปล่าจากความเป็นของเที่ยง
๔. จักขุเป็นของว่างเปล่าจากความเป็นของยั่งยืน
๕. จักขุเป็นของว่างเปล่าจากความเป็นของคงทน
๖. จักขุเป็นของว่างเปล่าจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา^{๖๐}

^{๕๘} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๐.

^{๕๙} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๕.

แม้แต่ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ มโนวิญญูณ มโนสัมผัส แม้ความส่วยอารมณ์ที่เป็นสุขเวทนา เป็นทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้น เพราะ มโนสัมผัสเป็นปัจจัย ก็ว่างจากอดีตา สิ่งที่เกิดด้วยอดีตา^{๖๑} ว่างเปล่าจากความเป็นของเที่ยง ว่างเปล่าจากความเป็นของยั่งยืน ว่างเปล่าจากความเป็นของคงทน และว่างเปล่าจากความเป็นอนัตตา

สัญญาตา โดยอาการ ๘ เป็นการพิจารณากำหนดรู้ขั้น ๕ โดยอาการ คือ

๑. หาแก่นสารมิได้ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง
๒. หาแก่นสารมิได้ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่ายั่งยืน
๓. หาแก่นสารมิได้ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นสุข
๔. หาแก่นสารมิได้ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นอดีตา
๕. หาแก่นสารมิได้ปราศจากแก่นสาร โดยว่าเป็นของเที่ยง
๖. หาแก่นสารมิได้ปราศจากแก่นสาร โดยเป็นของยั่งยืน
๗. หาแก่นสารมิได้ปราศจากแก่นสาร โดยเป็นของคงทน
๘. หาแก่นสารมิได้ปราศจากแก่นสาร โดยความเป็นของไม่แปรผันเป็นธรรมดา^{๖๒}

สัญญาตา โดยอาการ ๑๐ เป็นการพิจารณากำหนดรู้ขั้น ๕ โดยอาการ คือ

๑. โดยความเป็นของว่าง
๒. โดยความเป็นของเปล่า
๓. โดยความเป็นของสูญ
๔. โดยความเป็นอนัตตา
๕. โดยความไม่มีแก่นสาร
๖. โดยความเป็นจุลเทศ
๗. โดยความเป็นของปราศจากความเจริญ
๘. โดยความเป็นเหตุแห่งความลำบาก
๙. โดยความเป็นของมีอาสวะ
๑๐. โดยความเป็นของที่ถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่ง^{๖๓}

สัญญาตา โดยอาการ ๑๒ เป็นการพิจารณากำหนดรู้ขั้น ๕ โดยอาการ^{๖๔} คือ

๑. มีใช้สัตว์
๒. มีใช้ชีวะ
๓. มีใช้นระ
๔. มีใช้มาณพ
๕. มีใช้หญิง

^{๖๐} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๐๙๘.

^{๖๑} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๙.

^{๖๒} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๐๙๘-๑๐๙๙.

^{๖๓} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๖.

^{๖๔} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๗.

๖. มิใช่ชาย
๗. มิใช่อัตรา
๘. มิใช่ของเนื่องด้วยอัตรา
๙. มิใช่เรา
๑๐. มิใช่ของเรา
๑๑. มิใช่ใครๆ
๑๒. มิใช่ของใครๆ

สุญญตา โดยอาการ ๔๒ เป็นการพิจารณากำหนดรู้ชั้น ๕ โดยอาการ คือ

๑. อนิจจโต	โดยความไม่เที่ยง
๒. ทุกขโต	โดยเป็นทุกข์
๓. โรคโต	โดยเป็นโรค
๔. คันทโต	โดยเป็นหิว
๕. สลโต	โดยเป็นลูกศรเสียบ
๖. อฆโต	โดยความชั่วร้าย
๗. อาพาธโต	โดยความป่วยไข้
๘. ปรโต	โดยเป็นปรปักษ์
๙. ปโลกโต	โดยความแตกทำลาย
๑๐. อิตโต	โดยความหายนะ (จัญไร)
๑๑. อุปัททโต	โดยเป็นอุปัทวะ
๑๒. ภัยโต	โดยเป็นภัย
๑๓. อุปสัคคโต	โดยเป็นอุปสรรค
๑๔. จลโต	โดยความหวั่นไหว
๑๕. ปภังคุโต	โดยความผุพัง
๑๖. อัทรูโต	โดยความไม่ยั่งยืน
๑๗. อตาณโต	โดยไม่เป็นที่ต้านทาน
๑๘. อเลณโต	โดยไม่เป็นที่หลบหลีก
๑๙. อสรณโต	โดยไม่เป็นที่พึ่ง
๒๐. อสรณภูโต	โดยเป็นสิ่งที่ถือเป็นที่พึ่งมิได้
๒๑. ริดตโต	โดยเป็นของเปล่า
๒๒. ตุจโต	โดยเป็นของว่าง
๒๓. สุญญโต	โดยเป็นของสูญ
๒๔. อนัตตโต	โดยไม่มีอัตรา
๒๕. อนัสสาทโต	โดยหาความอบอุ่นใจไม่ได้
๒๖. อาทินวโต	โดยเป็นโทษร้าย
๒๗. วิปริณามธัมมโต	โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
๒๘. อสารกโต	โดยหาแก่นสารมิได้

๒๙. อมมูลโต	โดยเป็นมูลแห่งความชั่วร้าย
๓๐. วรโกโต	โดยเป็นฆาตกร
๓๑. วิภวโต	โดยปราศจากความเจริญ
๓๒. สาสวโต	โดยมีอาสวะ
๓๓. สังขโต	โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
๓๔. มารามิสโต	โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร
๓๕. ขาติธัมมโต	โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา
๓๖. ขราธัมมโต	โดยมีความแก่เป็นธรรมดา
๓๗. พยาธิธัมมโต	โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา
๓๘. มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา
๓๙. โสกปริเทวทุกข	โทมนัสสุปายาสธัมมโต โดยมีความโศก มีความคร่ำครวญ มีทุกข์ มีความ โทมนัส มี ความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
๔๐. สมุทยโต	โดยเป็นแดนเกิด
๔๑. อัตถังคมโต	โดยความถึงความดับสูญ
๔๒. นิสสรณโต	โดยเป็นของควรหลีกหนีไป ^{๒๕}

กล่าวได้ว่า ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตานุปัสสนา คือ การพิจารณากำหนดรู้สังขารทั้งหลายให้เห็นถึงความว่างเปล่านั้นได้อย่างต่อเนื่อง ได้โดยการกำหนดรู้ลักษณะของสุญญตา โดยอาการ ๖ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๘ โดยอาการ ๑๐ โดยอาการ ๑๒ และกำหนดรู้โดยอาการ ๔๒ ตามลำดับ ในการพิจารณากำหนดรู้ที่มีอยู่หลายลักษณะในข้างต้นนั้น พอสรุปได้โดยอยู่ใน ๓ อาการ คือ มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีตัวตน บุคคล เรา เขา เมื่อเห็นรูปมีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีความมีตัวตน เรา เขา โดยเป็นของควรหลีกหนีไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความว่างเปล่า แม้แต่เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณก็เช่นกัน

๒.๕ สรุปท้ายบท

จุฬสุญญตสูตร เป็นพระสูตรที่จัดอยู่ในสุญญตวรรค ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ ๑๔ หน้า ๒๑๕-๒๒๑ ว่าด้วยสุญญตสูตรเล็ก โดยความเป็นมาแห่งพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าท่านทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ ขณะประทับอยู่ ณ ปราสาทของนางวิสาขา มิครมาตา ในบุพพาราม เขตกรุงสวตถิ โดยทรงปรารภคำถามของพระอานนท์ เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภท ปุจฉาวิสัทธิ เป็นแบบบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบ และมีอุปมาอุปมัยประกอบใจความสำคัญในพระสูตรนั้นเป็นเรื่องที่ว่าด้วยสุญญตาและการปฏิบัติเพื่อก้าวเข้าสู่ความว่าง อย่างถูกต้อง ในจุฬสุญญตสูตรเป็นพระสูตรที่แสดงให้เห็นถึงหลักธรรมแนวทางในการปฏิบัติและอธิบายความหมายเกี่ยวกับสุญญตามี ๔ นัย คือ ๑) หมายถึงสภาวะที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา

^{๒๕} พระพุทธโฆสะเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๑๐๐-๑๑๐๑.

เขา หรือสภาวะที่ชั้น ๕ เป็นอนัตตา ๒) หมายถึงสภาวะที่ว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น หรือสภาวะที่ว่างสังขารทั้งหลาย ตามนัยนี้ สุธัญญตา ได้แก่ นิพพาน ๓) หมายถึงโลกุตตรมรรค ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะว่างจากการพิจารณาเห็นชั้น ๕ อัตตา เพราะว่างจากกิเลส และเพราะมีความว่างคือนิพพานเป็นอารมณ์ ๔) หมายถึงความว่างที่เกิดจากความสำคัญหมายหรือใส่ใจคำนึงถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ จนว่างจากสิ่งอื่น เช่น สำคัญแต่ป่า (อรณฺณสยฺยา) เป็นอารมณ์ ไม่สำคัญถึงบ้านหรือมนุษย์ ก็ว่างจากความสำคัญว่าบ้าน (คามสยฺยา) และสำคัญว่ามนุษย์ (มนุสฺสสยฺยา) สำหรับหลักธรรมในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาจะได้กล่าวและอธิบายให้แจ่มชัดในบทที่ ๓ ต่อไป

๒.๑ ความเป็นมาแห่งพระสูตร	๑๒
๒.๒ รูปแบบของจุฬาสถูปสูตร.....	๑๔
๒.๓ ความสำคัญของจุฬาสถูปสูตร	๑๔
๒.๔ สถูปุตตาในจุฬาสถูปสูตร.....	๑๕
๒.๔.๑ นิยามความหมายของสถูปุตตา	๑๕
๒.๔.๒ สถูปุตตาในความหมายของนักวิชาการ	๒๓
๒.๔.๓ สถูปุตตาที่ปรากฏในหมวดธรรมต่างๆ.....	๒๕
๒.๔.๔ ประเภทของสถูปุตตา	๒๗
๒.๔.๕ อาการของสถูปุตตา	๓๓
๒.๕ สรุปท้ายบท	๓๖

บทที่ ๓

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสัญญาตาในจุฬาสถูปสูตร

หลักสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก็เพื่อความหลุดพ้น เหมือนกับมหาสมุทรที่มีรสเดียว คือ รสเค็ม ธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ก็เป็นไปเพื่อสิ่งเดียวคือ วิมุตติรส แม้จะมีหลักธรรมที่ทรงแสดงไว้มากมายก็ตาม ก็เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น ในการปฏิบัติเพื่อที่จะให้ไปถึงความหลุดพ้น หรือถึงพระนิพพานนั้น ก็มีวิธีการแนวทางและหลักการในการปฏิบัติที่มีอยู่หลายวิธีการเช่นกัน ซึ่งมีพระสูตร ที่ว่าด้วยสัญญาตา ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงถึงวิธีการปฏิบัติเพื่อการที่จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายและเป็นการก้าวเข้าสู่ความว่าง ผู้ศึกษาจึงนำเสนอแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสัญญาตาในจุฬาสถูปสูตร โดยวางประเด็นในการศึกษา ดังนี้

๓.๑ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสัญญาตาในจุฬาสถูปสูตร

๓.๓ ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในจุฬาสถูปสูตร

๓.๔ สรุปท้ายบท

๓.๑ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาภาวนาหรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ การฝึกอบรมปัญญา ให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง เป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งในชั้น ๕ ว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หนได้ยาก เป็นสภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ จนสามารถเห็นผลการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ ทำให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุถึงมรรคผลนิพพาน ผู้ปฏิบัติต้องมีความเข้าใจในความหมายและหลักการในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ดังนี้

๓.๑.๑ ความหมายของภาวนา

คำว่า ภาวนา แปลว่า การทำให้มี การทำให้มีให้เป็น การทำให้เจริญ การเจริญเพิ่มพูน การบำเพ็ญ การพัฒนา การฝึกอบรม หรือการเจริญพัฒนา^๑ มี ๒ อย่าง คือ ๑) สมถภาวนา คือ การฝึกอบรมจิตใจให้อยู่กับความตั้งมั่นเกิดความสงบ ๒) วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมเจริญปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามความเป็นจริง ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ได้อธิบาย คำว่า ภาวนา ไว้ ๔ ประการ คือ (๑) ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน (๒) อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๖, หน้า ๒๘๖-๒๘๗.

(๓) นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป (๔) มีการปฏิบัติเนื่องๆ^๒ แต่ในเรื่องนี้ผู้ศึกษาจะกล่าวเฉพาะภาวนา ๒ เท่านั้น คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ดังนี้

๓.๑.๒ ความหมายของสมถภาวนา

คำว่า สมถภาวนาหรือสมถกัมมัฏฐาน หมายถึง ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต ธรรมยังจิตให้สงบจากนิวรณ์หรือการฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ^๓ ส่วนคำว่า กัมมัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการงาน อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจหรืออุบายทางใจ สมาสศัพท์ทั้ง ๒ เป็นสมถกัมมัฏฐาน แปลว่า กัมมัฏฐานเพื่อการทำให้จิตใจให้สงบ หมายถึง วิธีฝึกอบรมเจริญจิตใจ ซึ่งเป็นความสงบของจิตจากนิวรณ์ตามระดับความสงบของจิตมีความสงบตั้งแต่หยาบไปจนถึงละเอียด เรียกว่า ฌาน หลักการของสมถะ คือ การกำหนดจิตให้อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เรียกว่าอารมณ์ ให้แน่วแน่มั่นคงอยู่กับสิ่งนั้นสิ่งเดียว เรียกว่า จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง หรือตั้งมั่นเรียกว่าเป็น สมาธิ สมถกัมมัฏฐานมีสถานะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งสมาธิ มีความไม่ฟุ้งเป็นลักษณะ มีหน้าที่กำจัดนิวรณ์ธรรมโดยความเป็นวิกขัมภนปหาน (เหมือนกับ หินทับหญ้า) และมีสุขเวทนาเป็นเหตุใกล้ มีอานิสงส์ คือ ถ้ายังไม่ได้ฌานก็มีความสุขในปัจจุบันและถ้าได้ฌานสามารถที่จะทำให้ได้ถึงอภิญญา ๕ ฌานสมบัติได้และเมื่อละจากโลกนี้แล้ว วิญญูญาณย่อมเข้าถึงความเป็นพรหม ในการปฏิบัติหรือการเจริญสมถภาวนาจะใช้ ๓ ทวาร คือ ตา กาย ใจ เป็นอารมณ์ และแต่ละบุคคลต่างก็มีจริตที่แตกต่างกันเช่น ผู้ที่มีราคะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางราคะรักสวयรักงามเรียกว่าราคะจริตหรือผู้มีโทสะจริต โมหจริต สัทธาจริต พุทธิจริตและวิตกจริตเป็นต้น ผู้ปฏิบัติควรที่จะเลือกอารมณ์กัมมัฏฐานให้เหมาะสมและตรงกับจริตของตนเอง โดยอารมณ์สมถกัมมัฏฐานมีทั้งหมด ๔๐ ประการ และจำแนกได้ ๗ หมวด ดังนี้

ก. กสิณกัมมัฏฐาน ๑๐

กสิณกัมมัฏฐาน แปลว่า วัตถุอันจูงใจ คือ จูงใจให้เข้าไปผูกอยู่ เป็นชื่อของกรรมฐานที่ใช้วัตถุของล้วนหรือสีเดียวล้วน สำหรับเพ่งเพ่งจูงใจให้เป็นสมาธิ^๔ มี ๑๐ อย่าง^๕ คือ

๑. ปฐวีกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยดิน
๒. อาโปกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยน้ำ
๓. เตโชกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยไฟ
๔. วาโยกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยลม
๕. นีลกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยสีเขียว
๖. ปิตตกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยสีเหลือง
๗. โลหิตกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยสีแดง
๘. โอทาทกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยสีขาว
๙. อาโลกกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยแสงสว่าง
๑๐. ปริจจินนาทกสิณ	กสิณสำเร็จด้วยช่องว่างซึ่งกำหนดขึ้น

^๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕/๕๕๓.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๙๙.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๐/๒๙๗-๒๙๘.

ในการเจริญกสิณ ผู้ศึกษาจะกล่าวเฉพาะปฐวิกสิณ ในการปฏิบัติถ้าจะเพ่งพิจารณาดินที่แผ่นดิน ซึ่งมีได้ตกแต่งไว้โดยเฉพาะ พึงกำหนดให้มีที่สุด คือ โดยกลมกว้างโดยศูนย์กลาง ๑๖ นิ้ว หรือราวนั้นเป็นอย่างใหญ่ อย่างเล็กขนาดขอบปากขัน ถ้าจะทำได้สำหรับโดยเฉพาะ พึงเอาดินที่บริสุทธิ์มาทำให้เป็นวงกลมโดยศูนย์กลางได้ ๔ นิ้ว แล้วเอาแผ่นกสิณมาตั้งไว้ในระยะสายตา นั่งหรือยืนห่างจากแผ่นกสิณพอประมาณ แล้วเพ่งมองไปที่แผ่นกสิณ และนึกภาวนาสีของกสิณนั้นไปด้วยในใจหรือกำหนดภาวนาว่า ปฐวิ-ปฐวิ หรือ ดิน-ดิน บางครั้งพึงลืมตาดูนิมิต บางครั้งหลับตานึกทางใจ จนได้นิมิตติดตา เรียกว่า อุกคหนิมิต และภาวนานึกถึงอุคคหนิมิตอยู่บ่อยๆ เรื่อยๆ จนได้เป็นนิมิตติดใจ เรียกว่า ปฏิภาคนิมิต จิตย่อมตั้งมั่นและนิรณทังหลายมีกามฉันเป็นต้นก็จะสงบลง^๖ ในการเจริญกสิณทั้ง ๑๐ อย่างนอกจากทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถที่จะข่มนิรณลงได้และยังปฏิบัติจนบรรลุภิกขุญาณและอภิกขุญาณบารมีได้^๗ และใช้เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาต่อไปได้

ข. อสุกัมมัญฐาน ๑๐

อสุกัมมัญฐาน คือ กัมมัญฐานที่กำหนดอสุกะเป็นอารมณ์และพิจารณาให้เห็นว่าเป็นของไม่งาม หมายถึง การบำเพ็ญกัมมัญฐานโดยการพิจารณาอสุกะหรือพิจารณาร่างกายของตนหรือของผู้อื่นว่าเป็นของที่ไม่งาม ไม่น่ายึดมั่นถือมั่น เป็นแต่ของน่าเกลียด โสโครก จนเกิดปัญญาเห็นแจ้งถึงไตรลักษณ์ อสุกัมมัญฐานนั้นเป็นเครื่องกำจัดราคะ ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดในร่างกายนคลายความหลงในรูป หลงสวय หลงงามลงเสียได้ เป็นกัมมัญฐานที่เหมาะสมกับผู้ที่หนักไปทางราคะจริตมาก อารมณ์ของอสุกัมมัญฐานมี ๑๐ อย่าง คือ

๑. อุทฺธมาตโกสุก ชากศพพองขึ้นน่าเกลียด
๒. วินีลโกสุก ชากศพขึ้นเป็นสีเขียวน่าเกลียด
๓. วิปฺพทโกสุก ชากศพมีหนองไหลแตกพลัคน่าเกลียด
๔. วิจฺฉิททโกสุก ชากศพที่ถูกตัดเป็นท่อนๆ น่าเกลียด
๕. วิกขายิตโกสุก ชากศพที่ถูกสัตว์กัดกระจุยกระจายน่าเกลียด
๖. วิกขิตตโกสุก ชากศพที่ถูกทิ้งไว้เรี่ยราดน่าเกลียด
๗. หตฺตวิกขิตตโกสุก ชากศพที่ถูกสับฟันแล้วทิ้งกระจัดกระจายน่าเกลียด
๘. โลหิตโกสุก ชากศพที่มีโลหิตไหลออกมาน่าเกลียด
๙. ปุฬุวโกสุก ชากศพที่เต็มไปด้วยหนอนน่าเกลียด
๑๐. อฏฺฐิกโกสุก ชากศพที่เป็นกระดูกน่าเกลียด

วิธีการปฏิบัติอสุกัมมัญฐาน จะกล่าวเฉพาะอุทฺธมาตโกสุกะ คือ ชากศพที่ขึ้นพอง ให้เพ่งดูชากศพที่ขึ้นพองจริงๆ ในขณะที่เพ่งดูนั้น ให้จำสี เพศ สัญฐาน ทิศ ที่ตั้ง โอกาสที่ตั้งแห่งชากศพว่าเป็นอย่างไร และกำหนดว่าชากศพนั้นขึ้นพองที่ตรงไหน เมื่อจำ ๖ อย่างนี้ได้ดีแล้ว ให้จำไว้อีก ๕ อย่างคือ ที่ต่อแห่งร่างกายของชากศพ ซึ่งเรียกว่า กระดูกต่อ ๑ ช่องว่างแห่งร่างกายของชากศพ คือระหว่างมือ เท้า ท้อง หู ตา ปาก ๑ ที่ตำแหน่งในชากศพ คือ หลุมตา หลุมคอ ในปาก และที่ตำแหน่ง

^๖ พระพุทธโฆสะเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อภ จ. อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, กรุงเทพมหานคร: ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔, หน้า ๒๑๓-๒๑๘.

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๐/๒๗๘-๒๗๘.

ที่ตื้นเขินหรือที่ซากศพอยู่ ๑ ที่สูงแห่งซากศพ คือ เข้า หน้าอก หน้าผาก และที่สูงที่ตื้นเขินหรือซากศพอยู่ ๑ ที่โดยรอบคือ ที่รอบตัวซากศพ ได้แก่ ตลอดทั้งตัวซากศพให้ดูว่าจะเห็นชัดที่ตรงไหนว่าขึ้นพอง ๑ เมื่อกำหนดจำเครื่องหมายทั้ง ๑๑ มานี้แล้ว ให้ตั้งใจดูเฉพาะที่ขึ้นพอง ดูแล้วหลับตานึกอย่างนี้ว่า ขึ้นพองน่าเกลียด ขึ้นพองน่าเกลียด หรือว่า อุทุมมตัก อุทุมมตัก อยู่สักครู่ก็ลืมตาดูอีก ดูแล้วหลับตานึกอย่างนี้อีก ทำอย่างนี้หลายๆ ครั้ง จนกว่าจะเห็นศพที่ขึ้นพองนั้นจะปรากฏในเวลาหลับตาเหมือนกับในเวลาลืมตา ถ้าปรากฏเห็นศพขึ้นพองในเวลาหลับตาเหมือนเวลาลืมตา เรียกว่า อุกคหนิมิต คือ นิมิตติดตา และนิมิตติดตานี้ปรากฏเห็นศพที่ขึ้นพองนั้นก็กำหนดต่อไปจนแน่ใจว่า อุทุมมตัก อุทุมมตัก หรือว่า อสุภะที่ขึ้นพอง อสุภะที่ขึ้นพอง ดังนี้ไปเรื่อยๆ จนกว่าปฏิภาคนิมิต คือ นิมิตเทียบเคียงจะเกิดขึ้น นิมิตเทียบเคียง ปรากฏเห็นซากศพที่ขึ้นพองนั้นเหมือนคนอ้วนๆ ที่กินข้าวอิ่มแล้วนอนฉนั้น เมื่อนิมิตเทียบเคียงเกิดขึ้นแล้ว นิเวศทั้ง ๕ ย่อมสงบระงับลงได้^๘ จิตจะตั้งมั่นอยู่ในนิมิตเทียบเคียงนั้น และอาการที่จิตตั้งมั่นนั้นประกอบด้วยองค์ ๕ คือ นึกถึงนิมิตเทียบเคียงนั้น วิจารณ์นิมิตเทียบเคียงนั้น เกิดความอึดอัดขึ้น รู้สึกสบายขึ้นมาก ความรู้สึกเป็นสุขสบายและมีใจแน่วแน้อยู่เฉพาะนิมิตเทียบเคียงนั้น เมื่อมีจิตตั้งมั่นพร้อมด้วยองค์ ๕ ดังนี้แล้ว เรียกว่า ปฐมฌาน เมื่อทำให้เกิดความชำนาญในปฐมฌานแล้ว ก็สามารถเจริญวิปัสสนาต่อไป โดยเอาฌานเป็นบาทฐานก็สามารถปฏิบัติจนได้บรรลุมรรคผลนิพพานได้ ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ในอสุกสูตร^๙ ว่าด้วยอสุกสัญญา คือ กำหนดพิจารณาให้เห็นความไม่งามในชั้น ๕ เพื่อพิจารณาให้เห็นความเป็นจริงเพื่อจะได้ละความยึดมั่นถือมั่นในตัวในตนและความยินดีในตัวตนก็สามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้ ส่วนวิธีการปฏิบัติอสุกก็มีพื้นฐานตั้งแต่ วินโลกอสุก วิพพกอสุก วิจกทกอสุก วิชยิตกอสุก หตวิกขิตกอสุก โลหิตกอสุก อัญญิกอสุก ดูรายละเอียดวิธีการปฏิบัติในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๐} ด้วย อสุกก็มีพื้นฐานนิตะ^{๑๑}

ค. อนุสสติกัมมฐาน ๑๐

อนุสสติ แปลว่า ความระลึกถึง อารมณ์ที่ควรระลึกถึงเนื่องๆ มี ๑๐ อย่าง^{๑๒} คือ

๑. พุธานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า
๒. ฌมานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม
๓. สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระอริยสงฆ์
๔. สีละอนุสสติ ระลึกถึงศีลของตน
๕. จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาคที่ตนได้บริจาคแล้ว
๖. เทวตานุสสติ ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา
๗. มรณานุสสติ ระลึกถึงความตาย
๘. กายคตาสติ ระลึกถึงร่างกายซึ่งล้วนแต่ไม่สะอาด
๙. อานาปาสติ ระลึกกำหนดลมหายใจเข้า-ออก
๑๐. อุปमानุสสติ ระลึกถึงพระนิพพานเป็นที่ดับทุกข์ทั้งปวง

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๑.

^๙ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๔๘/๑๙๕.

^{๑๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๓๓๒-๓๓๔.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๙๗.

การเจริญusstiทั้ง ๑๐ ประการนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสไว้ในเอกธัมมบาลีว่าด้วยธรรมเป็นเอกแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมอันเป็นเอกที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเปื้อนหายอย่างที่สุด เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้อย่าง เพื่อบริหาร เพื่อบริหาร ธรรมอันเป็นเอก คือ พุทธธรรม สติ สมาธิ สังขาร สติ สติธรรม จาคธรรม สติ เทวธรรม สติ อานาปานสติ มรณสติ กายคตาสติ อุปสมานสติ^{๑๒}

จ. พรหมวิหารกัมมัญฐาน ๔

พรหมวิหาร เป็นธรรมเครื่องอยู่ของพรหม เป็นหลักธรรมประจำใจเพื่อให้ตนดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างประเสริฐ และเป็นธรรมประจำใจของท่านผู้มีความดียิ่งใหญ่มี ๔ อย่าง^{๑๓} คือ

๑. เมตตา ความรักที่มุ่งช่วยทำประโยชน์
๒. กรุณา ความสงสารที่มุ่งช่วยบำบัดทุกข์
๓. มุทิตา ความพลอยยินดีต่อสมบัติ
๔. อุเบกขา ความเป็นกลางโดยไม่เข้าฝ่ายใด

จ. สัญญากัมมัญฐานหรืออาหาเรปฏิกูลสัญญา

สัญญากัมมัญฐานหรืออาหาเรปฏิกูลสัญญา คือ การกำหนดหมายรู้ในอาหารโดยเป็นสิ่งที่น่าเกลียดหรือการพิจารณาอาหารโดยความเป็นของปฏิกูล^{๑๔} อาหารเป็นปัจจัยเพื่อความดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ ผู้เกิดแล้วหรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด อาหารมี ๔ อย่างคือ กวฬิงการาหาร คือ ข้าวที่หยาบหรือละเอียด ผัสสาหาร มโนสังยุตนาหารและวิญญานาหาร ในการปฏิบัติมีการพิจารณาอาหารได้โดยอาการ ๑๐ อย่าง คือ โดยการไป โดยการแสวงหา โดยการบริโภค โดยที่อยู่ โดยหมักหมม โดยยังไม่ย่อย โดยย่อยแล้ว โดยผล โดยหลังไหลออกและโดยเปื้อน ในปุตตมังสสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุปมาในการพิจารณาให้เห็นว่า กวฬิงการาหารนี้เปรียบเหมือนเนื้อมนุษย์ที่ยอมที่จะไม่ยินดีที่จะบริโภคแต่ก็จำเป็นต้องบริโภคเพียงเพื่อที่จะข้ามทางกันดารให้พ้นเท่านั้น เมื่อมาพิจารณาพิจารณาว่ากวฬิงการาหารนี้แล้ว ก็เป็นอันได้กำหนดรู้ราคะซึ่งเกิดจากกามคุณ ๕ เมื่อมาพิจารณาว่าราคะซึ่งเกิดจากกามคุณ ๕ ได้แล้ว สังโยชน์ที่เป็นเครื่องชักนำอริยสาวกให้มาสู่โลกนี้แล้วก็ไม่มี^{๑๕} ถ้าผู้บริโภคอาหารโดยไม่มีการพิจารณา ราคะคือความกำหนด นั่นก็คือความเพติดเพลิน ตัณหาคือความทะยานอยาก มีอยู่ในกวฬิงการาหาร วิญญานจะตั้งอยู่และเจริญงอกงามในกวฬิงการาหาร นั้น ที่ได้วิญญานตั้งอยู่เจริญงอกงามที่นั่นย่อมมีนามรูปเกิดขึ้น ที่ใดมีนามรูปเกิดขึ้น ที่นั่นย่อมมีความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ที่ใดมีความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ที่นั่นย่อมมีการเกิดในภพใหม่ต่อไป ที่ใดมีการเกิดในภพใหม่ต่อไป ที่นั่นย่อมมีชาติ ชราและมรณะต่อไป ที่ใดมีชาติ ชราและมรณะ ที่นั่นย่อมมีความเศร้าโศก^{๑๖}

^{๑๒} อก.เอก. (ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๗.

^{๑๓} ตูรายละเอียดยใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๘๓-๖๘๘/๔๓๓-๔๔๙.

^{๑๔} พระพุทธโฆสะเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๖๑๐.

^{๑๕} ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๑๙-๑๒๐.

^{๑๖} ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๔/๑๒๓-๑๒๔.

ฉ. วัตถถานกัมมัญฐานหรือจตุธาตวัตถถาน

วัตถถานกัมมัญฐานหรือจตุธาตวัตถถาน คือ ความหมายรู้โดยความเป็นธาตุ เป็นการพิจารณาเห็นร่างกายของตน โดยสักว่าเป็นธาตุ ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุและวาโยธาตุ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสไว้ในปุพเพสัมโพธิสูตรไว้เกี่ยวกับการพิจารณาธาตุว่า อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ และอะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากธาตุ ความสุขโสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยธาตุ ๔ มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และมีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นโทษ โดยมีธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะและธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ นี่เป็นเรื่องสลัดออกจากธาตุทั้ง ๔ และพิจารณารู้ตามความเป็นจริง ญาณและทัสสนะ ย่อมเกิดขึ้น ย่อมถึงวิมุตติได้^{๑๗}

ช. อรูปกัมมัญฐาน ๔

อรูปกัมมัญฐาน หมายถึง การเอาอารมณ์ที่ไม่ใช่รูปฌานเป็นที่ตั้งแห่งการทำงานทางใจ ที่กำหนดเอาอารมณ์ที่ไม่ใช่รูปฌาน เพราะเห็นว่าฌานที่ต้องอาศัยรูปเป็นอารมณ์นั้นหยาบกว่า ฌานที่ไม่ใช่รูปเป็นอารมณ์ สมานิติที่เกิดจากรูปก็ต้องหยาบกว่าสมานิติที่เกิดจากสิ่งที่ไม่ใช่รูป ดังนั้น สมานิติที่เกิดจากรูปฌานต้องมีกำลังมั่นคงและประณีตมาก อรูปกัมมัญฐานเป็นการเจริญสมานิติขั้นสูงเป็นขั้นที่ต้องอาศัยการปฏิบัติต่อจากรูปฌานหรือจตุตถฌานและต้องมีความชำนาญในวสี ๕ คือ ชำนาญในการระลึก ชำนาญในการเข้าฌาน ชำนาญในการอยู่ ชำนาญในการออกและชำนาญในการพิจารณา โดยสมบูรณ์ เป็นอย่างดีจึงจะเจริญอรูปกัมมัญฐานได้ โดยอรูปกัมมัญฐานมี ๔ อย่างคือ

๑. อากาสาณัญญาตนะ อากาสไม่มีที่สุด
๒. วิญญูณัญญาตนะ วิญญูณไม่มีที่สุด
๓. อากิญจัญญาตนะ ความไม่มีอะไร
๔. เนวสัญญานาสัญญาตนะ สัญญาละเอียดยิ่ง ซึ่งมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่

สรุปได้ว่า สมถภาวนาเป็นการอบรมจิตใจให้เกิดความสงบ การฝึกสมาธิ การทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง เป็นอุบายวิธีที่ข่มความฟุ้งซ่านแห่งจิตซึ่งมักจะฟุ้งซ่านไปตามอารมณ์ต่างๆ กล่าวคือ หยุดความคิดของจิตไว้ โดยใช้สมาธิยึดไว้กับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ กอง โดยการบริกรรมจนกระทั่งจิตแนบแน่นกับอารมณ์นั้นๆ และสงบระงับไม่ฟุ้งซ่าน หรือเป็นอุบายสงบใจ ได้แก่การปฏิบัติธรรมด้วยการบริกรรม เป็นการบำเพ็ญเพียรทางจิตโดยใช้สมาธิเป็นหลัก และมุ่งให้จิตสงบระงับจากนิวรณ์ทั้ง ๕ ลงได้ เมื่อจิตสงบจากนิวรณ์ทั้งหลายลงได้ ก็เป็นจิตที่ตั้งมั่นเป็นเอกัคคตาและสามารถใช้เป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต่อไปได้

๓.๑.๓ ความหมายของวิปัสสนา

วิปัสสนา เป็นชื่อของปัญญาที่เข้าไปเห็นสังขารธรรม โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การเข้าไปเห็นอย่างนี้ได้ชื่อว่า เป็นปัญญาขั้นสัมมาทิฐิ คำว่า วิปัสสนา ที่ปรากฏในพระอภิธรรมสังคณี หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่อง

^{๑๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑๕/๒๐๖-๒๐๗.

ทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคนี้ชื่อว่าวิปัสสนา^{๑๘}

วิปัสสนา คือ ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วเห็นความดับ ชื่อว่าวิปัสสนาญาณ คือ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ผู้ปฏิบัติพิจารณาอารมณ์นั้นๆ แล้วเห็นการดับไปแห่งจิตนั้น คือ พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยเป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ย่อมละสละคืน ไม่ยึดถือ^{๑๙} เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจสสัญญาได้ เห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละ อตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิ (ความยินดี) ได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้^{๒๐}

วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้งคือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวธรรมนั้น ปัญญาที่ เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ และยังเป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ชัด สภาวะของสิ่งทั้งหลาย ตามที่มันเป็นของมันเอง^{๒๑} วิปัสสนาเป็นไปด้วยอำนาจแห่งปัญญา อารมณ์เป็นไป โดยสภาวะปรมาตม มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริงตามสภาวธรรม สามารถกำจัดอวิชชาที่ปิดบังความเป็นจริงในสภาวธรรมเป็นแบบสมุจเฉทปหาน มีการไม่เห็นผิดในสภาวธรรมเป็นผล ผู้ปฏิบัติแล้วย่อมเห็น ทุกข์ เห็นความไม่เที่ยงและความไม่มีตัวตน ในการทำงานการใดๆ ก็จำเป็นที่จะต้องมีความที่ทำงาน นั้น การที่จะเจริญวิปัสสนาก็จำเป็นที่จะต้องมีความที่ หรือก็มีภูมิจิตของวิปัสสนา หรืออารมณ์ ของวิปัสสนา หรือวิปัสสนาภูมิ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวิปัสสนาภูมิไว้ ๖ ภูมิ ดังนี้

ก. ขั้น ๕

ขั้น ๕^{๒๒} ได้แก่ รูปขั้นเป็นรูป, เวทนาขั้น, สัญญาขั้น, สังขารขั้น, วิญญาณขั้น เป็นนาม ขั้น หมายถึง กอง กองแห่งธรรม กลุ่มธรรม อตภาพร่างกาย ซึ่งเป็นที่รวมส่วนต่างๆ เข้าด้วยกันเป็นกลุ่ม เป็นสภาวะที่ทรงไว้ซึ่งความว่างเปล่าจากตัวตน เป็นสภาวะที่ถูกความทุกข์บีบคั้น มียู่ ๕ กอง คือ ประกอบด้วย รูป เป็นสภาพเสื่อมสลายไปทชุดโทรมไปเป็นปัจจัย เวทนา เป็นการ เสวยอารมณ์ การรับรู้อารมณ์มีอาการหรือความรู้สึก สุข ทุกข์หรือ เฉยๆ สัญญา เป็นความกำหนดให้ จำได้หมายรู้ในอารมณ์นั้นๆ หมายรู้สิ่งที่ปรากฏในอารมณ์ ๖ นั้น สังขาร เป็นกองสังขารเป็นส่วน ประชุมแต่งจิตให้ดี หรือชั่ว หรือเป็นกลางๆ วิญญาณ มีความรู้แจ้งในอารมณ์ มีความรู้อารมณ์ ทางอายตนะทั้ง ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ในทศยอนิจจสูตร^{๒๓} ว่าด้วยสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา พึงเห็นด้วยปัญญานชอบตามความเป็นจริงว่า

^{๑๘} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๓๕/๑๑๐.

^{๑๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒.

^{๒๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๒.

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๓.

^{๒๒} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖.

^{๒๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๖/๖๔.

นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง อย่างนี้การตามเห็นส่วนอดีต อนาคต ก็ไม่มี ความยึดมั่นอย่างแรงกล้าก็ไม่มี เมื่อความยึดมั่นอย่างแรงกล้า ไม่มี จิตก็คลายกำหนดในชั้น ๕ ความหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายได้เพราะไม่ถือมั่น เพราะหลุดพ้น จึงตั้งมั่น เพราะตั้งมั่นจึงสันโดษ เพราะสันโดษจึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งย่อมดับไปเอง ย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป

ข. आयตนะ ๑๒

อายตนะ หมายถึง ติดต่อกับ เครื่องติดต่อกับ แตนต่อความรู้ เครื่องรู้และสิ่งที่รู้ เช่น ตาเป็น เครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้ หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่รู้ เป็นต้น จัดเป็น ๒ ประเภท คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖^{๒๔} รวมเป็นอายตนะ ๑๒ อายตนะภายในเป็นเครื่องต่อภายใน เครื่องรับรู้ มี ๖ คือ จักขุ (ตา) โสตร (หู) ชานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กายและมโน (ใจ) หรือเรียก อินทรีย์ ๖ อายตนะ ภายนอกเป็นเครื่องต่อภายนอก สิ่งที่ถูกรู้มี ๖ คือ รูป สัททะ (เสียง) คันธะ (กลิ่น) รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ต้องกาย) และธรรมารมณ์ คือ อารมณ์ที่เกิดกับใจหรือสิ่งที่ใจรู้ อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ ๖ เมื่ออายตนะภายในซึ่งเป็นตัวรับรู้มากระทบกับอารมณ์ คืออายตนะภายนอก ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็จะเกิด ความรู้จำเพาะของอายตนะแต่ละอย่างๆ ขึ้นหรือเรียกว่า วิญญาน คือ ความรู้แจ้งทางอารมณ์ ดังนั้น จึงมีวิญญาน ๖ หรืออารมณ์ ๖ คู่ เมื่อตาเห็นรูปเกิดจักขุวิญญาน หูรับเสียงเกิดโสตรวิญญาน จมูกรับ กลิ่นเกิดชานวิญญาน ลิ้นรับรสเกิดชิวหาวิญญาน กายรับโผฏฐัพพะเกิดกายวิญญาน ใจรับ ธรรมารมณ์เกิดมโนวิญญาน^{๒๕} การรับรู้จะเกิดขึ้นต้องประกอบด้วย อายตนะ อารมณ์และวิญญาน เรียกว่า ผัสสะ ในการปฏิบัติพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในสฬายตนวิภังคสูตรว่า เธอทั้งหลายพึง ทราบอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ หมวดวิญญาน ๖ หมวดผัสสะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ สัตตบพ ๓๖ ในธรรมเหล่านั้น เธอทั้งหลายอาศัยธรรมนี้แล้ว จงละธรรมนี้เสีย^{๒๖}

ค. ธาตุ ๑๘

ธาตุ หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นสภาพว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวบุคคล เรา เขา ธาตุในทางธรรมเป็นเพียงสภาวะธรรมหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าการประชุม ร่วมกันระหว่างของ ๓ อย่าง คือ ทวาร อารมณ์และวิญญาน กล่าวคือทวารที่รับรู้อารมณ์มี ๖ ทาง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อารมณ์ หมายถึง เครื่องยึดเหนี่ยวของจิต สิ่งที่จิตยึดเหนี่ยว หรือถูกรับรู้ได้แก่ ธาตุภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์ ส่วนวิญญาน หมายถึงความรู้แจ้งอารมณ์ คือความรู้ที่เกิดขึ้นตามทวาร ทั้ง ๖ สรุปได้ว่า ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ และ วิญญาน ๖ รวมเรียกว่าธาตุ ๑๘ ในพหุธาตุกสูตรพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสตอบคำถาม ท่านพระอานนทที่ท่านถามถึงผู้ที่มีความฉลาดในธาตุว่าเป็นอย่างไร ทรงตรัสตอบว่าผู้ฉลาด ในธาตุ ๑๘ ประการ^{๒๗} มีดังนี้

๑) จักขุธาตุ

ธาตุคือจักขุประสาท

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๔๗.

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๔/๓๐๕/๓๖๘-๓๗๐.

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๔/๓๐๔/๓๖๘.

^{๒๗} ม.ม. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑-๑๖๒.

๒) รูปธาตุ	ธาตุคือรูปารมณ
๓) จักขุวิญญาณธาตุ	ธาตุคือจักขุวิญญาณ
๔) โสตธาตุ	ธาตุคือโสตประสาท
๕) สัทธาธาตุ	ธาตุคือสัททารมณ
๖) โสตวิญญานธาตุ	ธาตุคือโสตวิญญาน
๗) ฆานธาตุ	ธาตุคือฆานประสาท
๘) คันธธาตุ	ธาตุคือคันธารมณ
๙) ฆานวิญญานธาตุ	ธาตุคือฆานวิญญาน
๑๐) ชิวหาธาตุ	ธาตุคือชิวหาประสาท
๑๑) รสธาตุ	ธาตุคือรสารมณ
๑๒) ชิวหาวิญญานธาตุ	ธาตุคือชิวหาวิญญาน
๑๓) กายธาตุ	ธาตุคือกายประสาท
๑๔) โผฏฐัพพธาตุ	ธาตุคือโผฏฐัพพารมณ
๑๕) กายวิญญานธาตุ	ธาตุคือกายวิญญาน
๑๖) มโนธาตุ	ธาตุคือมโน
๑๗) ธรรมธาตุ	ธาตุคือธรรมารมณ
๑๘) มโนวิญญานธาตุ	ธาตุคือมโนวิญญาน

ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญาเป็นเครื่องไตร่ตรองพิจารณาเห็นความเป็นจริงของธาตุ ๑๘ ว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีสัณฐ์อันยั่งยืน ไม่ใช่ชีวะอันเป็นบุรุษบุคคล วางเปล่าจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน เพราะมีการพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้จึงเป็นผู้ที่พ้นภัย

ง. อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ หมายถึง สิ่งที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน คือ ทำให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นไปตามตน ในกิจนั้นๆ ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น^{๒๘}

- ๑) จักขุนทรีย์ อินทรีย์ คือ จักขุประสาท
- ๒) โสตินทรีย์ อินทรีย์ คือ โสตประสาท
- ๓) ฆานินทรีย์ อินทรีย์ คือ ฆานประสาท
- ๔) ชิวหินทรีย์ อินทรีย์ คือ ชิวหาประสาท
- ๕) กายินทรีย์ อินทรีย์ คือ กายประสาท
- ๖) มนินทรีย์ อินทรีย์ คือ ใจ
- ๗) อิตถินทรีย์ อินทรีย์ คือ อิตถิภาวะ
- ๘) ปุริสินทรีย์ อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ
- ๙) ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์ คือ ชีวิต

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๕๗.

- ๑๐) สุขินทรีย์ อินทรีย์ คือ สุขเวทนา
 ๑๑) ทุกขินทรีย์ อินทรีย์ คือ ทุกขเวทนา
 ๑๒) โสมนัสสินทรีย์ อินทรีย์ คือ โสมนัสสเวทนา
 ๑๓) โทมนัสสินทรีย์ อินทรีย์ คือ โทมนัสสเวทนา
 ๑๔) อุpekขินทรีย์ อินทรีย์ คือ อุpekขาเวทนา
 ๑๕) สัทธินทรีย์ อินทรีย์ คือ ศรัทธา
 ๑๖) วิริยินทรีย์ อินทรีย์ คือ วิริยะ
 ๑๗) สตินทรีย์ อินทรีย์ คือ สติ
 ๑๘) สมาธินทรีย์ อินทรีย์ คือ สมาธิ
 ๑๙) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์ คือ ปัญญา
 ๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามินทรีย์ อินทรีย์ คือ โสตาปัตติมคญาณ
 ๒๑) อัญญินทรีย์ อินทรีย์ คือ โสตาปัตติผลญาณถึงอรหัตตมคญาณ
 ๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ อินทรีย์ คือ อรหัตตผลญาณ

จ. อริยสัจจะ ๔

อริยสัจจะ คือ ความจริงอันประเสริฐ ความจริงอย่างยิ่ง ความจริงของพระอริยเจ้า เป็นความจริงที่ทำให้ผู้ที่ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า จนสามารถเข้าถึงความเป็นพระอริยเจ้าได้ มี ๔ ประการ คือ ๑) ทุกข์ คือ ความไม่สบายกายและความไม่สบายใจ ๒) สมุทัย คือ เหตุให้เกิดความทุกข์ ๓) นิโรธ คือ ความดับทุกข์ ๔) มรรค คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อริยมรรคหรือทางอันประเสริฐซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ประการคือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การกระทำชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ การตั้งจิตให้ชอบเป็นปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับทุกข์หรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อริยอัฐสังคิมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยมีสัจจะ ๔ เป็นอารมณ์ กัมมัญฐาน คือ การกำหนดพิจารณาตามรู้สัจจะ ๔ เป็นอารมณ์ จะทำให้แทงตลอดสัจจะทั้ง ๔ กัย้อมที่จะสามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสวิธีการปฏิบัติไว้ใน มหาสติปัฏฐานสูตร ผู้ปฏิบัติตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือ อริยสัจ ๔^{๒๙} ว่าเป็นทุกข์ นี่คือการเกิดของทุกข์ นี่คือการดับทุกข์ นี่คือการออกจากทุกข์

ฉ. ปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท คือ การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันและกันเกิดขึ้นต่อเนื่องกัน และทำให้เป็นไปในสังสารวัฏมิให้สิ้นสุดลงได้ หรือว่าธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุและอาศัยเหตุเกิดขึ้น การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกัน^{๓๐} ดังนี้

เพราะอวิชามี	จึงเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร
เพราะสังขารมี	จึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ
เพราะวิญญาณมี	จึงเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

^{๒๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๒๘.

^{๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๕๗.

เพราะนามรูปมี	จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะ
เพราะอายตนะมี	จึงเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ
เพราะผัสสะมี	จึงเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา
เพราะเวทนามี	จึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา
เพราะตัณหามี	จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน
เพราะอุปาทานมี	จึงเป็นปัจจัยให้เกิดภพ
เพราะภพมี	จึงเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ
เพราะชาติมี	จึงเป็นปัจจัยให้มีชราและมรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

จึงมีพร้อม ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงจึงมีได้เพราะอาศัยธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กันตามลำดับ

๓.๑.๔ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การเจริญวิปัสสนาภาวนา ในยุคนี้ทศกถา ท่านพระอานนที่ได้นำแสดงแนวทางในการปฏิบัติแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ว่าผู้ใดก็ตามไม่ว่าจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี ย่อมทำให้แจ้งอหัตถ์ได้ด้วยการเจริญมรรคครบทั้ง ๔ ประการ หรือมรรคใดมรรคหนึ่งก็ย่อมที่จะบรรลุธรรมได้ มรรค ๔ ประการ คือ

๑. การเจริญวิปัสสนามีสมณานำหน้า คือ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะเป็นสมาธิ ชื่อว่าวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความเป็นของที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้จึงกล่าวได้ว่า สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนี้ จึงเรียก การเจริญวิปัสสนามีสมณานำหน้า ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ มรรคย่อมเกิด ดังนั้น มรรคจึงชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสังกัปปะเพราะมีสภาวะตรึตรอง ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาวาจาเพราะมีสภาวะ กำหนด ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาภังคะเพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะมีสภาวะผ่องแผ้ว ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาวายามะเพราะมีสภาวะระคองไว้ ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสติเพราะมีสภาวะตั้งมั่น ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสมาธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเกิด มรรคย่อมเกิดขึ้นได้อย่างนี้^{๓๑}

๒. การเจริญสมณวิปัสสนานำหน้า ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีการพิจารณาเห็นสภาวะโดยความเป็นของที่ไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์และโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมาธิ ตามขั้นมาที่หลัง วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง ด้วยอาการอย่างนี้ จึงกล่าวได้ว่า เป็นการเจริญสมณวิปัสสนานำหน้า ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้มรรคย่อมเกิด ได้อธิบายมรรคไว้ในข้อข้างต้นแล้ว เมื่อมรรคเกิด ย่อมละสังโยชน์ อนุสัยย่อมสิ้นไปได้อย่างนี้^{๓๒}

๓. การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป สมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ได้ด้วยอาการ ๑๖ อย่าง ได้แก่ (๑) ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ (๒) ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร (๓) ด้วยมีสภาวะละ (๔) ด้วยมีสภาวะสละ (๕) ด้วยมีสภาวะออก (๖) ด้วยมีสภาวะหลีกออก (๗) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียดย (๘) ด้วยมีสภาวะ

^{๓๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔-๔๑๕.

^{๓๒} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘-๔๑๙.

เป็นธรรมประณีต (๙) ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น (๑๐) ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ (๑๑) ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม (๑๒) ด้วยมีสภาวะไม่มีนิमित (๑๓) ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ (๑๔) ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ (๑๕) ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน (๑๖) ด้วยมีสภาวะเป็นคู่กันไม่ล่วง ในการปฏิบัติเมื่อละอุทธัจจะ จิตก็เป็นเอกัคคตารมณ์ คือ มีสมาธิก็ไม่ฟุ้งซ่านและมีนิโรธเป็นอารมณ์ เมื่อละอวิชชาจึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นและมีนิโรธเป็นอารมณ์ ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน^{๓๓} เป็นคู่กันไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ มรรคย่อมเกิด ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะอย่างนี้ ด้วยอาการ ๑๖ อย่างนี้ เรียกว่าการเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป

๔. ผู้มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ อุทธัจจะเป็นสังโยชน์ระดับละเอียดที่แสดงออกมาในรูปความฟุ้งซ่าน เนื่องจากความไม่แน่วแน่ของจิต เมื่อผู้ปฏิบัติถูกอุทธัจจะมารบกวนหรือกั้นจิตไว้ ย่อมไม่สามารถที่จะพิจารณาธรรมต่างๆ ให้เห็นตามความเป็นจริงได้ คือ ไม่เห็นความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่เห็นทุกข์ตามความเป็นจริงและไม่เห็นอนัตตตามความเป็นจริง เพราะใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ในอัมมอุทธัจจวารินิเทศ^{๓๔} ว่าเมื่อใดที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่ มรรคก็ย่อมเกิดขึ้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๓.๑.๕ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเป็นทางสายเอกเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโหมนัสเพื่อบรรลุธรรม เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน หลักปฏิบัติในสติปัฏฐาน คือ การใช้สติและปัญญาพิจารณาตามกำหนดรู้รูปนาม ในสภาวะธรรมทางกาย เวทนา จิตและธรรม ตามความเป็นจริง จนรู้ถึงความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนไปของสภาวะธรรมทั้งหลายว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตน เรา เขาและเป็นของว่างเปล่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงสติปัฏฐานไว้ในพระสูตรต่างๆ เช่น ในมหาสติปัฏฐานสูตรที่ขนิทาย มหาวรรค ได้รวมหลักการและวิธีการปฏิบัติก็มีพื้นฐานตามแนวสติปัฏฐานไว้อย่างสมบูรณ์ ซึ่งมีทั้งสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน แบ่งการปฏิบัติออกเป็น ๔ หมวด ดังนี้

๑. หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย โดยอาศัยความเพียรสัมปชัญญะและสติในการพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่ จิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบ จิตย่อมมีความผ่องใสโดยชอบในกายานุปัสสนานั้น ญาณทัสสนะย่อมเกิดขึ้น^{๓๕} ในการพิจารณากายแบ่งออกไว้เป็น ๖ หมวด คือ หมวดลมหายใจเข้าออก หมวดอริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล หมวดมนสิการธาตุและหมวดป้าช้า ๙ ในการปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติต้องพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับและพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในแต่ละหมวดหรือหมวดใดหมวดหนึ่งและมีสติอยู่เฉพาะหน้าว่า

^{๓๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙-๔๒๐.

^{๓๔} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕.

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๒-๒๒๓.

กายมีอยู่ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก^{๓๖} ย่อมกำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้

๒. หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การพิจารณากำหนดรู้เวทนาในเวทนา คือเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ อุเบกขา ในการปฏิบัติ เมื่อเสวยสุขเวทนาย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยทุกข์เวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกข์เวทนาอยู่ เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขาเวทนาอยู่ และต้องพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิด ทั้งธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีสติอยู่เฉพาะหน้าว่า เวทนามีอยู่ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฐิอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก^{๓๗} ย่อมกำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้ อย่างนี้เป็นการศึกษาพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การพิจารณากำหนดรู้จิตในจิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตน เรา เขา มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดจิตของตนว่า จิตที่มีราคะหรือไม่มีราคะ มีโทสะหรือไม่มีโทสะ มีโมหะหรือไม่มีโมหะ เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นหรือยังไม่หลุดพ้น การพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่และพิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ ผู้ปฏิบัติต้องพิจารณาให้เห็นธรรมเป็นเหตุเกิด เหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดและเหตุดับในจิตอยู่ มีสติอยู่ว่าจิตมีอยู่ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฐิอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก^{๓๘} ย่อมกำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้

๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอันได้แก่ นิวรณ์ ๕ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ ให้พิจารณาเห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตน เรา เขา เป็นของว่างเปล่า ผู้ปฏิบัติต้องพิจารณาให้เห็นธรรมเป็นเหตุเกิด เหตุดับในธรรมอยู่หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดและเหตุดับในธรรมอยู่ มีสติอยู่ว่าธรรมมีอยู่ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฐิอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก^{๓๙} ย่อมกำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้

๓.๑.๖ รูปฌานและอรุณฌาน

ฌาน หมายถึง การเพ่ง เฝ้า เป็นการจดจ้องอารมณ์ โดยมีอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งซึ่งเป็นอารมณ์เพ่งพิณิจ จดจ่อ การเพ่ง การจดจ่อนั้น เป็นการเจริญสมาธิจนจิตประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ โดยลำดับ ภาวะจิตที่มีสมาธิถึงขั้นอัปปนาสมาธิ ฌานนั้นแบ่งเป็น ๒ ระดับคือ รูปฌาน ๔ และอรุณ ๔ รวมเป็น ๘ อย่าง เรียกว่า ฌาน ๘ หรือสมาบัติ ๘ ผู้ปฏิบัติเพื่อต้องการบรรลุฌานนั้นจะต้องเจริญสมถกัมมัฏฐาน โดยการเลือกอารมณ์ในสมถกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหมาะกับจริตของตนแล้วกำหนดเพ่งอารมณ์นั้นจนจิตเป็นสมาธิถึงขั้นอัปปนาสมาธิ เป็นจิตที่มีสมาธิเป็นเอกัคคตารมณ์

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔-๓๗๕/๓๐๒-๓๑๓.

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓-๓๑๔.

^{๓๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

^{๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒-๓๘๖/๓๑๖-๓๒๔.

ในอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานทั้ง ๔๐ อย่างนั้น กัมมัฏฐานบางอย่างได้เพียงอุปจารสมาธิ ได้แก่ อาหารเรปฏิกุศลสัญญา จตุธาตุววัตถานและอนุสสติ ๑๐ ยกเว้นกายคตาสติและอานาปานสติ ส่วนกัมมัฏฐานอีก ๓๐ จะนำถึงอัปปนาสมาธิ และสามารถจำแนกตามได้ดังนี้

๑. การจำแนกตามอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่

๑.๑ กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ รวมเป็น ๑๑ ประการ เป็นอารมณ์ของรูปฌาน ๔

๑.๒ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ รวมเป็น ๑๑ ประการ เป็นอารมณ์ของปฐมฌาน
อย่างเดียว

๑.๓ พรหมวิหาร ๓ อย่าง ได้แก่ เมตตา กรุณาและมูทิตา เป็นอารมณ์ของรูปฌาน ๓

๑.๔ พรหมวิหารที่ ๔ (อุเบกขา) และอารูปกรรมฐาน ๔ เป็นอารมณ์ของฌานที่ ๔^{๔๐}

๒. การผ่านองค์ฌานและอารมณ์ มี ๒ อย่างคือ ๑) การผ่านองค์ฌาน มีได้ในกรรมฐานทั้งหมดที่เป็นอารมณ์ของฌาน ๓ และฌาน ๔ (รวม ๑๔ ประการ คือ กสิณ ๑๐ อานาปานสติและพรหมวิหาร ๓ อย่างแรก) ผู้ปฏิบัติต้องผ่านองค์ฌานมีวิตกและวิจารณ์ เป็นต้น แล้วจึงบรรลุทุติยฌานได้ในพรหมวิหารที่ ๔ ก็เหมือนกัน ต้องผ่านโสมนัสเวทนาในอารมณ์ของพรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้นจึงบรรลุได้ ๒) การผ่านอารมณ์ มีได้ในอารูปกรรมฐาน ๔ ผู้ปฏิบัติต้องผ่านกสิณ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจึงบรรลุอากาศาณัญญายตนฌานได้ และผ่านอารมณ์มีอากาศเป็นต้นแล้วจึงบรรลุวิญญูณัญญายตนฌานเป็นต้น การผ่านอารมณ์มิได้มีในกรรมฐานที่เหลือ (คือ กรรมฐาน ๒๑ ประการอื่นจากพรหมวิหาร ๔ อานาปานสติ กสิณ ๑๐ และอารูปกรรมฐาน ๔)

๓. อารมณ์ของฌาน มีดังนี้

๓.๑ กรรมฐานที่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ และกายคตาสติ รวม ๒๒ ประการ

๓.๒ กรรมฐานที่ไม่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ คือ กรรมฐานที่เหลือ ๑๘ ประการ

๓.๓ กรรมฐานที่มีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ คือ กรรมฐาน ๑๒ ประการ ได้แก่ อาหารเรปฏิกุศลสัญญา จตุธาตุววัตถาน วิญญูณัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะและอนุสสติ ๘ (ยกเว้นอานาปานสติกับกายคตาสติ

๓.๔ กรรมฐานที่มีนิมิตเป็นอารมณ์ ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติและกายคตาสติ

๓.๕ กรรมฐานที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นสภาวะธรรมหรือปฏิภาคนิมิต ได้แก่ พรหมวิหาร ๔ อากาศาณัญญายตนะและอากิญจัญญายตนะ

๓.๖ กรรมฐานที่มีอารมณ์ไหว ได้แก่ วิบุพพะกะ โลหิตกะ ปุพฺพกะ อานาปานสติ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณและอารมณ์คือดวงแสงของพระอาทิตย์เป็นต้นในอาโลกกสิณ รวม ๘ ประการ

๓.๗ กรรมฐานที่มีอารมณ์ไม่เคลื่อนไหว คือ กรรมฐานที่เหลือจาก ๓๒ ประการ^{๔๑}

รูปฌาน หมายถึง ภาวะที่จิตเพ่งอารมณ์จนแน่วแน่ โดยการอาศัยอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเครื่องยึดของจิตหรือเป็นที่เกาะของจิต นิ่งอยู่ในอารมณ์

^{๔๐} พระพุทธโฆสะจารย์, วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑, พระคันธสาราภิวังค์ แปลและอธิบาย (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๔๑๖-๔๑๗.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๒-๔๒๓.

กัมมัญฐานนั้นๆ ไม่มีการเปลี่ยนไปอารมณ์อื่น จนจิตนิ่งอยู่เป็นอารมณ์เดียวจนเป็นสมาธิแน่นไป ตามลำดับตั้งแต่อุปจารสมาธิและจิตมีกำลังมากขึ้นจนถึงอัปปนาสมาธิอันเป็นสภาวะเรียกว่า ฌาน ในขณะนั้นเรียกว่า ผู้เข้าฌาน หรือจิตอยู่ในฌาน เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ กำลังแห่งสมาธิก็จะเพิ่มขึ้น ไปตามลำดับตั้งแต่ลำดับที่ ๑ ถึง ๔ จึงเรียกว่า รูปฌาน ๔ ตามจตุกกนัยหรือเรียกฌานมี ๕ ตาม ปัญจกนัยและสมาธิที่เป็นองค์ประกอบของฌานเหล่านั้นก็มี ๕ อย่างเหมือนกัน^{๔๒}

ฌานมี ๔ อย่างตามจตุกกนัย คือ นัยที่กล่าวถึงฌาน ๔ ได้แก่

๑. ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
๒. ทุตติยฌาน ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา ล่วงพ้นวิตกและวิจาร
๓. ตติยฌาน ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุขและเอกัคคตา ล่วงพ้นปีติ
๔. จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา ล่วงพ้นสุข

ฌานมี ๕ อย่างตามปัญจกนัย คือ นัยที่กล่าวถึงฌาน ๕ ได้แก่

๑. ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุขและเอกัคคตา
๒. ทุตติยฌาน ฌานที่ ๒ มีองค์ ๔ คือ วิจาร ปีติ สุขและเอกัคคตา ล่วงพ้นวิตก
๓. ตติยฌาน ฌานที่ ๓ มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุขและเอกัคคตา ล่วงพ้นวิตกและวิจาร
๔. จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ สุขและเอกัคคตา ล่วงพ้นปีติ
๕. ปัญจฌาน ฌานที่ ๕ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา ล่วงพ้นสุข

อรุพฌาน หมายถึง การเอาอารมณ์ที่ไม่ใช่รูปฌานเป็นที่ตั้งแห่งการงานทางใจ ที่กำหนด เอาอารมณ์ที่ไม่ใช่รูปฌาน เพราะเห็นว่าฌานที่ต้องอาศัยรูปเป็นอารมณ์นั้นหยาบกว่า ฌานที่ไม่ใช่รูป เป็นอารมณ์ สมาธิที่เกิดจากรูปก็ต้องหยาบกว่าสมาธิที่เกิดจากสิ่งที่ไม่ใช่รูป ดังนั้น สมาธิที่เกิดจาก อรุพฌานต้องมีกำลังมั่นคงและประณีตมาก อรุพฌานเป็นการเจริญสมาธิขั้นสูงเป็นขั้นที่ต้องอาศัย การปฏิบัติต่อจากรูปฌานหรือจตุจฌานและต้องมีความชำนาญในวสี ๕ คือ ชำนาญในการระลึก ชำนาญในการเข้าฌาน ชำนาญในการอยู่ ชำนาญในการออกและชำนาญในการพิจารณา โดยสมบูรณ์ เป็นอย่างดี จึงจะเจริญอรุพฌานได้ โดยอรุพฌานมี ๔ อย่างคือ

๑. อากาสนัญญายตนะ คือ ฌานที่กำหนดอากาศหรือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ อรุพฌานระดับนี้ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขาและจิตเตกัคคตา

๒. วิญญานัญญายตนะ คือ ฌานที่กำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ อรุพฌาน ระดับนี้ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขาและจิตเตกัคคตา

๓. อากิญจัญญายตนะ คือ ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรหรือความว่างเปล่าเป็นอารมณ์ อรุพฌานระดับนี้ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขาและจิตเตกัคคตา

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ ฌานที่เข้าถึงภาวะที่มีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ อรุพฌานระดับนี้ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขาและจิตเตกัคคตา

ในอรุพฌาน ๔ โดยการก้าวล่วงอารมณ์ทั้งปวง คือ อรุพฌานที่ ๑ เป็นการก้าวล่วงรูปนิมิต อรุพฌานที่ ๒ เป็นการก้าวล่วงอากาศ อรุพฌานที่ ๓ เป็นการก้าวล่วงวิญญานที่เป็นไปแล้วในอากาศ

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๔.

อรุณมานที่ ๔ เป็นการก้าวล่วงความปราศจากวิญญูณที่เป็นไปแล้วในอากาศและในอรุณมานทั้งหมด มีองค์มานเพียง ๒ เท่านั้น คือ อุเบกขาและจิตเตกัคคตา^{๔๓}

สรุปได้ว่า วิปัสสนาภาวนาเป็นการเจริญปัญญาหรือการพัฒนาปัญญา การอบรมปัญญา ให้เห็นแจ้งด้วยปัญญาอันชอบ คือความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริงของสภาพธรรมที่เกิดขึ้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีตัวตน โดยมีอารมณ์ของวิปัสสนามี ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจจะ ๔ และปฏิจกสมุปบาท มาเจริญวิปัสสนาภาวนาให้รู้เท่าทันสิ่งที่เกิดขึ้น ตามความเป็นจริงและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงและละความยึดมั่นในตัวตนเสียได้ จนเป็นอิสระไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสตัณหาและความทุกข์ทั้งหลายได้ และมีวิธีและแนวทางในการปฏิบัติเพื่อความพ้นจากทุกข์อยู่ ๔ แบบ คือ การเจริญวิปัสสนามีสมณานาหน้า การเจริญสมณามีวิปัสสนานาหน้า การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปและการปฏิบัติของผู้มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้และมีหลักการในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นทางสายเอกเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุธรรมและเพื่อทำให้แจ้งพระนิพพานในการศึกษาผู้ศึกษา ได้ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร จะได้กล่าวในหัวข้อต่อไป

๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร

ในจุฬสุญญตสูตรเป็นพระสูตรที่แสดงถึงหลักธรรมที่เกี่ยวกับสุญญตา ซึ่งเป็นหัวใจหลักของของพุทธศาสนา สูตรหลักในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร คือ การพิจารณาเห็นสภาวะที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา กล่าวคือ สภาวะที่ชั้นที่ ๕ เป็นอนัตตา จนสามารถเข้าถึงสภาวะที่จิตว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น หรือสภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลาย ตามนัยนี้ สุญญตา ได้แก่ พระนิพพาน การที่จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเป็นการก้าวเข้าสู่ความว่าง (สุญญตา) อย่างแท้จริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายวิธีปฏิบัติสุญญตาวิหารธรรมไว้ตามลำดับขั้นจากต่ำไปหาสูงหรือจากหายาไปหาละเอียด ดังนี้

๓.๒.๑ อริยญสัณญา ความสำคัญว่าป่า

อริยญสัณญา หมายถึง การกำหนดหรือกระทำไว้ในใจเฉพาะป่าอย่างเดียวนั่น อย่างนี้ว่า นัตถังไม นัตถังเขา นัตถังพรสมณที่เขียวชะอุ่ม^{๔๔} ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสแก่ท่านพระอานนท์ว่า

“ถูกต้อง อานนท์ ข้อนั้นเธอสดับมาดีแล้ว รับมาดีแล้ว ใส่ใจไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้ว ทั้งเมื่อก่อนและบัดนี้ เราอยู่ด้วยสุญญตาวิหารธรรมโดยมาก เปรียบเหมือนปราสาทของมหาราชมาตาสถาปนิก ว้างจากข้าง โค ม้า และลา ว้างจากทองและเงิน ว้างจากการชุมนุมของสตรีและบุรุษ ไม่ว่างอยู่อย่างเดียวคือภิกษุสงฆ์เท่านั้น แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าบ้าน ไม่ใส่ใจความสำคัญว่ามนุษย์ ใส่ใจแต่สิ่งเดียวเฉพาะความสำคัญว่าป่า จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าป่า ภิกษุฉันนี้ รู้ชัดอย่างนี้ว่า “ในความสำคัญว่าป่านี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าบ้าน ไม่มีความ

^{๔๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๖๐๕.

^{๔๔} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๑๐.

กระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่ามนุษย์ มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าป่าอย่างเดียว”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าบ้าน”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่ามนุษย์”

รู้ชัดว่า “ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าป่าเท่านั้น” ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียู่ในความสำคัญนั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า “สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่” อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตา (ความว่าง) ตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ของภิกษุนี้ เป็นอย่างนี้”^{๔๕}

จากพุทธพจน์ข้างต้น อรรถกถา^{๔๖} ได้อธิบาย บรรดาคำเหล่านั้นไว้ คำว่า ว่างจากข้าง โค ม้าและลา ความว่า ในปราสาทนั้นมีข้างเป็นต้นที่เขาทำไว้แล้วด้วยรูปข้างไม้ ข้างดินปั้นและข้างจิตรกรรม เงินทองเหล่านั้นที่ทำไว้แล้วด้วยรูปจิตรกรรมก็มีอยู่ในสถานที่ที่ท้าวเวสสวัณและพระเจ้ามันธาตุตั้งอยู่ แม้สถานที่ ซึ่งประกอบด้วยหน้าต่าง ประตูและเตียงตั้งที่ประดับด้วยรัตนาก็มีอยู่ แม้สถานที่เก็บไว้เพื่อปฏิสังขรณ์ของเก่าก็มีอยู่ แม้หญิงชายที่มาด้วยประสงค์จะฟังธรรมและถามปัญหาเป็นต้น ที่เขาทำไว้ด้วยรูป หญิง ชาย ไม้ เป็นต้นก็มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ปราสาทนั้นจึงไม่ว่างจากหญิงชายเหล่านั้น ท่านกล่าวคำนี้หมายถึงความไม่มีแห่งข้างเป็นต้นที่มีวิญญาณเนื่องด้วยอินทรีย์ ความไม่มีเงินและทองที่พึงใช้สอยทุกขณะที่ต้องการและความไม่มีหญิงชายที่อยู่ร่วมกันเนื่องนี้ คำว่า ไม่ว่างอยู่อย่างเดียวก็คือภิกษุสงฆ์ ความว่า เพราะเมื่อภิกษุทั้งหลายแม้เข้าไปบิณฑบาต วิหารนั้นจึงไม่ว่างจากภิกษุทั้งหลายผู้ยินดีในวิหารและภิกษุทั้งหลายผู้เป็นไข้ ผู้พยาบาลภิกษุไข้ ผู้เรียนอุทเทส ผู้ชวนขยายจิตรกรรมเป็นต้น ท่านกล่าวอย่างนี้เพราะภิกษุทั้งหลายมีอยู่เนื่องนี้ ด้วยประการฉะนี้ คำว่า อย่างเดียว ได้แก่ ความเป็นหนึ่ง อธิบายว่า ไม่ว่างเลย มีคำอธิบายว่า มีความไม่ว่างอย่างเดียวกว่า ไม่ใส่ใจ ได้แก่ ไม่ทำไว้ในใจ คือไม่รำพึงถึง ไม่พิจารณาถึง คำว่า ความสำคัญว่าบ้าน ได้แก่ ความหมายรู้บ้านที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจความยึดถือที่เป็นไปว่าบ้านหรือด้วยอำนาจกิเลส แม้ในความหมายรู้มนุษย์ก็นัยนี้เหมือนกัน คำว่า ใส่ใจแต่สิ่งเดียว เฉพาะความสำคัญว่าป่า ความว่า ย่อมทำไว้ในใจซึ่งความ สำคัญว่าป่า อาศัยป่าอย่างเดียวเท่านั้น อย่างนี้ว่า นีป่า นี้นั่นไม้ นี้อูเขา นี้นี้พรสณฑ์ที่เขียวชอุ่ม คำว่า เล่นไป ได้แก่ หยั่งลง คำว่า น้อมไป ได้แก่ น้อมใจไปว่าเป็นอย่างนี้ คำว่า ความกระวนกระวาย ความว่า ความกระวนกระวายเพราะความยึดมั่นที่เป็นไปหรือความกระวนกระวายเพราะกิเลสเหล่าใดมีอยู่ เพราะอาศัยความสำคัญว่าบ้าน ความกระวนกระวายเหล่านั้นย่อมไม่มีด้วยความสำคัญว่าป่าในที่นี้ แม้ในบทที่ ๒ ก็นัยนี้เหมือนกัน คำว่า มีอยู่ ความว่า แต่มีเพียงความกระวนกระวายที่เกิดขึ้นเป็นไปเพราะอาศัย ความสำคัญว่าป่า อย่างเดียวนี้ คำว่า สิ่งที่ไม่มียู่ในความสำคัญนั้น ความว่า ความกระวนกระวายที่เป็นไปและความกระวนกระวายเพราะกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความสำคัญว่าบ้านและความสำคัญว่ามนุษย์ ย่อมไม่มีในความสำคัญว่าป่านี้นี้ จุขข้างเป็นต้น ไม่มีในปราสาทของนางวิสาขามิคารมาตา สิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้น มีเพียงความกระวนกระวายที่เป็นไป ในความสำคัญว่าป่านั้นเหลืออยู่ จุขภิกษุสงฆ์เหลืออยู่ในปราสาทของนางวิสาขามิคารมาตา และ

^{๔๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๒๑๕.

^{๔๖} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๓๓๔/๒.

รู้ชัดสิ่งนั้นว่า สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่ ความว่า ย่อมรู้ชัดสิ่งที่มีอยู่นั้นนั่นเองว่า สิ่งนี้มีอยู่ การก้าวเข้าสู่สุญญตา ได้แก่ ความบังเกิดแห่งสุญญตา เพราะการกำหนดหรือกระทำไว้ในใจเฉพาะปายอย่างเดียวนั้น

๓.๒.๒ ปฐวิสัณญา ความสำคัญว่าแผ่นดิน

ปฐวิสัณญา ว่าด้วยความสำคัญว่าแผ่นดิน หมายถึง การปฏิบัติภาวนากัมมัฏฐานด้วยการ บริกรรมหรือกำหนดปฐวีกสิณมาเป็นอารมณ์ เมื่อปฏิบัติอยู่ก็จะสามารถที่จะข่มนิวรณ์ธรรมเสียได้ กิเลสก็จะสงบระงับเสียได้ สมาธิก็จะกล้าขึ้น จิตนั้นก็ตั้งมั่น เป็นอุจาสรมหาสมาธิ จนสามารถสำเร็จ ปฐมฌานจนถึงจตุตถฌานตามลำดับได้^{๔๗} เมื่อมีฌานเกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นปทัฏฐาน จนสามารถที่จะบรรลुความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายได้ ในพระสูตรนี้พระพุทธเจ้าได้แสดงและได้อธิบาย ว่าด้วยความสำคัญว่าแผ่นดินว่า

“อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่ามนุษย์ ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าป่า ใส่ใจอยู่ อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื้อมไส ตั้งมั่น และน้อมไป ในความสำคัญว่าแผ่นดิน เปรียบเหมือนหนังโคที่เขาชิงดีแล้วด้วยหลักตั้งร้อย เป็นของ ปราศจากรอยย่น แม้นใด ภิกษุก็ฉို้นนั้นเหมือนกัน ไม่ใส่ใจถึงความลุ่มๆ ดอนๆ แห่งแผ่นดินนี้ ซึ่งมีแม่น้ำลำธาร เต็มไปด้วยตอหนาม มีภูเขาและพื้นที่ไม่สม่ำเสมอทั้งหมด ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื้อมไส ตั้งมั่น และน้อมไปใน ความสำคัญว่าแผ่นดิน ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า “ในความสำคัญว่าแผ่นดินนี้ ไม่มีความ กระวนกระวาย เพราะอาศัยความสำคัญว่ามนุษย์ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัย ความสำคัญว่าป่า มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าแผ่นดินอย่างเดียว”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่ามนุษย์”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าป่า”

รู้ชัดว่า “ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น” ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่ได้อยู่ในความสำคัญนั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า “สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่”

อนันท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ ของภิกษุนั้น เป็นอย่างนี้”^{๔๘}

จากพุทธพจน์ข้างต้น อรรถกถา^{๔๙} ได้อธิบาย คำว่า ไม่ใส่ใจความสำคัญว่ามนุษย์ ได้แก่ ไม่ยึดถือในความสำคัญว่าบ้าน ในที่นี้ เพราะได้ทราบว่ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า เราจะให้ ความสำคัญว่าบ้าน ให้เกิดได้ด้วยความสำคัญว่ามนุษย์ จะให้ความสำคัญว่ามนุษย์เกิดขึ้นได้ด้วย ความสำคัญว่าป่า จะให้ความสำคัญว่าป่าเกิดด้วยความสำคัญว่าแผ่นดิน จะให้ความสำคัญว่าแผ่นดิน เกิดขึ้นได้ด้วยความสำคัญว่าอากาศอันจุลเจิญยตนะ ฯลฯ จะให้ความสำคัญว่าอากาศจุลเจิญยตนะเกิดขึ้น ด้วยความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ จะให้ความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะเกิดได้ด้วย วิปัสสนา จะให้วิปัสสนาเกิดขึ้นด้วยมรรคแล้วแสดงอัจจันตสุญญตาโดยลำดับ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเริ่ม

^{๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๗.

^{๔๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๗/๒๑๖.

^{๔๙} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๓๓๕/๒-๓.

กล่าวอย่างนี้ บรรดาเหล่าเหล่านั้น คำว่า ความสำคัญว่าแผ่นดิน ถ้ามว่า เพราะเหตุไร พระเถระจึงละความสำคัญว่าป่าแล้วทำไว้ในใจถึงความสำคัญว่าแผ่นดิน เพราะบรรลุคุณวิเศษด้วยความสำคัญว่าป่าไม่ได้เลย เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษเห็นนาที่นาเรือนมณแล้วคิดว่า ข้าวสาละเป็นต้นที่หวาน ในนาจักถึงพร้อมดี เราจักได้ลาภใหญ่ มองดูนาถึง ๗ ครั้ง ข้าวสาละเป็นต้นก็ไม่ถึงพร้อมเลย ก็หากเขาทำที่นั่นให้ปราศจากตอและหนามไถแล้วหวาน เมื่อเป็นอย่างนี้ ข้าวสาละเป็นต้นย่อมถึงพร้อม ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นเหมือนกัน แม้หากจะทำไว้ในใจถึงความสำคัญว่าป่าถึง ๗ ครั้ง ด้วยคิดว่านี่ป่า นี่ต้นไม้ นี่ภูเขา นี่ไพรสมที่ที่เขียวชะอุ่ม ย่อมไม่บรรลุอุปปาจารสมาธิ แต่ความสำคัญว่าแผ่นดิน อันภิกษุนั้นอาจจะทำการบริกรรมปฐวิกสิตนซึ่งเป็นกัมมฐานที่เสพคุ้นประจำให้ฉานเกิดขึ้นแล้ว เจริญวิปัสสนาแม้ที่มีฉานเป็นปทัฏฐานแล้วย่อมที่จะบรรลุอรหัตตผลได้ เพราะเหตุนี้ จึงละความสำคัญว่าป่าแล้วทำไว้ในใจถึงความสำคัญว่าแผ่นดิน ซึ่งได้อาศัยกันเกิดขึ้น เพื่อจะแสดงข้อเปรียบเทียบปฐวิกสิตนที่มีความสำคัญว่าแผ่นดิน พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่าแม่ฉันทใด บรรดาเหล่าเหล่านั้น ชื่อว่าอาสกะ (หนึ่งโค) เพราะเป็นหนึ่งของโคอุสกะ อธิบายว่า ก็โคเหล่าอื่นมีฝีบ้าง รอยทิ่มแทงบ้าง หนึ่งของโคเหล่านั้นเมื่อคล้อยออกย่อมไม่มีตำหนิรื้อรอยก็หาไม่ได้ โทษเหล่านั้นย่อมไม่มีแก่โคอุสกะ เพราะมีลักษณะที่สมบูรณ์ ฉะนั้นเขาจึงถือเอาหนึ่งของโคอุสกะนั้น เอามาซึ่งไว้ด้วยหลักตั้งรื้อรอย คล้อยแล้วซึ่งไว้อย่างดี แท้จริง หนึ่งโคที่เขาใช้หลักไม่ถึงร้อยซึ่งไว้ดีแล้วย่อมมีรื้อรอยหาไม่ได้ หนึ่งโคที่เขาซึ่งดีแล้วด้วยหลัก ๑๐๐ ย่อมหมดรื้อรอยดุจพื้นกลอง เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงตรัสอย่างนี้ว่า ความลุ่มๆ ดอนๆ ได้แก่ ที่สูงๆ ต่ำๆ คือที่ดอนที่ลุ่ม คำว่า มีแม่น้ำลำธาร ได้แก่ แม่น้ำและที่ที่เดินไม่สะดวก คำว่า ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น ได้แก่ ทำไว้ในใจซึ่งความสำคัญอย่างเดียวกันที่เป็นเหตุอาศัยเกิดขึ้น เพราะมีเพียงความกระวนกระวาย จากนั้นพึงทราบเพียงความกระวนกระวาย ด้วยอำนาจความกระวนกระวายที่เป็นไปในปฐวิกสิตนเท่านั้น ด้วยอาการอย่างนี้ จึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มีความสำคัญนั้นและรู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่ นี่เป็นการก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง

๓.๒.๓. ความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะ

หลังจากที่ได้เจริญปฐวิกสิตน จนมีความชำนาญ ในการเข้าออกและสามารถอยู่ในจุดตถุณานได้แล้ว ก็สามารถที่จะปฏิบัติสมถกัมมฐานโดยการเพ่งอรูปธรรมเป็นอารมณ์ จนได้รูปฌาน จะกล่าวถึงอากาศอันญายตนะตามลำดับ อากาศอันญายตนะ คือ ฌานที่กำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์^{๕๐} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๕๑} ได้อธิบายคำว่า อากาศไม่มีที่สุดนี้ ดังต่อไปนี้ อากาศนี้ปรากฏที่สุด คือความเกิดขึ้นหรือที่สุดคือความเสื่อมหายไป เหตุนี้ อากาศนี้จึงชื่อว่าไม่มีที่สุด อากาศที่เพิกกลืน ท่านเรียกว่าอากาศ อนึ่ง พึงทราบความไม่มีที่สุดนี้อากาศนี้ แม้ด้วยอำนาจการแผ่ใจ เพราะเหตุนี้ ในวิภังค์ปกรณ์^{๕๒} กล่าวว่า พระโยคีตั้งจิตไว้มั่นคือตั้งจิตไว้ด้วยดีในอากาศนั้น แผ่ไปไม่มีที่สุด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่าอากาศไม่มีที่สุด ในการกำหนดเพ่งอากาศอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ย่อมพิจารณาเห็นธรรม ดังพุทธพจน์ว่า “เพราะล่องรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนานัตตสัญญา

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๔๐.

^{๕๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๕๙๕.

^{๕๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๕/๔๑๐.

โดยประการทั้งปวง ภิกษุบรรลุนิพพานโดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้ อยู่เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย”^{๕๓} ในจุฬาสถูปสูตรพระผู้มีพระภาคเจ้าได้แสดงวิธีการปฏิบัติที่ว่าด้วยความสำคัญว่าอากาศนัญญายตนะ ดังนี้

“อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าป่า ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าแผ่นดิน ไม่ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอากาศนัญญายตนะเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าอากาศนัญญายตนะ ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า “ในความสำคัญว่าอากาศนัญญายตนะนี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าป่า ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าแผ่นดิน มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอากาศนัญญายตนะอย่างเดียว”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าป่า”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น”

รู้ชัดว่า “ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอากาศนัญญายตนะเท่านั้น” ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มิอยู่ในความสำคัญนั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า “สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มิอยู่” อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ของภิกษุนั้น เป็นอย่างนี้”^{๕๔}

จากพุทธพจน์ข้างต้น จะเห็นได้ว่าเพราะล่องรูปสัญญา ดับปฏิขันธ์สัญญา ไม่กำหนด นานัตตสัญญา โดยประการทั้งปวง ผู้ที่บรรลุนิพพานโดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่มีอยู่ในอากาศนัญญายตนะนั้นโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา ย่อมทำจิตให้กลับจากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้ว จึงน้อมจิตไปเพื่อ อมตธาตุว่า สภาวะที่สงบประณีตนี้ คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสลัดคืนอุปธิกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ และดำรงอยู่ในอากาศนัญญายตนะนั้นนั้น ย่อมบรรลุนิพพานที่แห่งอัสวาทะทั้งหลาย^{๕๕}

๓.๒.๔ ความสำคัญว่าวิญญาณัญญายตนะ

วิญญาณัญญายตนะ หมายถึง ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้^{๕๖} คำว่า วิญญาณไม่มีที่สุด ได้แก่ วิญญาณที่แผ่เป็นไปอย่างนี้ว่า อากาศไม่มีที่สุดนั้นนั่นเอง เมื่อผู้ปฏิบัติใส่ใจอย่างนี้ว่า วิญญาณไม่มีที่สุด หรือว่าวิญญาณไม่มีที่สุดด้วยอำนาจการใส่ใจนั้น เมื่อจะใส่ใจวิญญาณนั้นซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์โดยไม่มีส่วนเหลือ ย่อมใส่ใจว่า ไม่มีที่สุด^{๕๗} การที่จะเจริญวิญญาณัญญายตนะต้องเป็นผู้ที่ผ่านและมีความชำนาญในอากาศนัญญายตนะ และเห็นโทษในอากาศนัญญายตนะว่า มีรูปาวจรมานข้าศึกอันใกล้และไม่สงบเหมือนวิญญาณัญญายตนะ จึงไม่ใส่ใจ

^{๕๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘.

^{๕๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๘/๒๑๓.

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘.

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๖๗.

^{๕๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อภ. อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง,

ใจในอาภาสญาณุบายตนะ เป็นการก้าวล่วงอาภาสญาณุบายตนะ และใส่ใจในวิญญูณญาณุบายตนะ โดยเป็นธรรมที่ละเอียดและประณีตขึ้นตามลำดับ ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่ท่านพระอานนท์ในจุฬสุญญตสูตรว่า

“อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าแผ่นดิน ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าอาภาสญาณุบายตนะ ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าวิญญูณญาณุบายตนะนั้น จิตของเธอจึงแล่นไปเลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าวิญญูณญาณุบายตนะ ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ในความสำคัญว่าวิญญูณญาณุบายตนะนี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าแผ่นดิน ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอาภาสญาณุบายตนะ มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าวิญญูณญาณุบายตนะอย่างเดียว”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าแผ่นดิน”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอาภาสญาณุบายตนะ”

รู้ชัดว่า “ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าวิญญูณญาณุบายตนะนั้น” ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่ได้อยู่ในความสำคัญนั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า “สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่”

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ของภิกษุนั้นเป็นอย่างนี้^{๕๘}

ในการกำหนดวิญญูณญาณุบายตนญาณ โดยประการทั้งปวงบรรลุนิยามญาณุบายตนญาณ โดยกำหนดว่า ไม่มีอะไร ย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณที่มีอยู่ในอาภิญญูญาณุบายตนญาณนั้นโดยเห็นเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นจุลโรค เป็นจุลหวัฬ เป็นจุลลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ก่อให้เกิดขัดข้อง เป็นดุจคนฝ่ายอื่น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา ย่อมทำจิตให้กลับจากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้ว จึงน้อมจิตไปเพื่อบรรลุนิยามว่า “สภาวะที่สงบประณีต คือ ความสงบระงับสังขาร ทั้งปวง ความสละคืนอุปธิกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ นิพพาน” ดำรงอยู่ในอาภิญญูญาณุบายตนญาณนั้นย่อมบรรลุนิยามความสิ้นไปแห่งอัสวะทั้งหลาย^{๕๙} นี่เป็นการก้าวเข้าสู่สุญญตา

๓.๒.๕ ความสำคัญว่าอาภิญญูญาณุบายตนะ

อาภิญญูญาณุบายตนะ หมายถึง ญาณกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์^{๖๐} เมื่อจะเจริญอาภิญญูญาณุบายตนะ ต้องทำให้ชำนาญในวิญญูณญาณุบายตนะ และพิจารณาเห็นโทษและตัดความพอใจในวิญญูณญาณุบายตนะ ใส่ใจถึงอาภิญญูญาณุบายตนะโดยความเป็นธรรมละเอียด กำหนดไว้ในใจถึงความไม่มี ความว่างเปล่า คืออาการที่ว่างแห่งวิญญูณอันเป็นไปในอาภิญญูญาณุบายตนะ^{๖๑} เมื่อล่วง

^{๕๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๙/๒๑๗-๒๑๘.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘.

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๔๐.

^{๖๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อภ. อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๕๔๘.

วิญญานัญญาตนณานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิญญายตนณาน โดยการกำหนดว่า ไม่มีอะไร ย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย^{๖๒} พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้จบสุญญตสูตรว่า

“อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าอาภาสานัญญาตนณะ ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าวิญญานัญญาตนณะ ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอาภิญญายตนณะเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าอาภิญญายตนณะ ภิกษุนั้น รู้ชัดอย่างนี้ว่า “ในความสำคัญว่าอาภิญญายตนณะนี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัย ความสำคัญว่าอาภาสานัญญาตนณะ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่า วิญญานัญญาตนณะ มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอาภิญญายตนณะ อย่างเดียว”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอาภาสานัญญาตนณะ”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าวิญญานัญญาตนณะ”

รู้ชัดว่า “ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอาภิญญายตนณะเท่านั้น” ด้วยอาการ อย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มีอยู่ในความสำคัญนั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นที่ยังมีอยู่ว่ามีอยู่

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ของภิกษุนั้น เป็นอย่างนี้”^{๖๓}

จากพุทธพจน์ข้างต้น เมื่อปฏิบัติล่วงวิญญานัญญาตนณานโดยประการทั้งปวง บรรลุ อาภิญญายตนณาน โดยการกำหนดว่า ไม่มีอะไร ย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญานที่มีอยู่ในอาภิญญายตนณานั้นโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นจุโรคร เป็นดุจหัวผี เป็นดุจลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นดุจคนฝ่ายอื่น เป็นสิ่ง ที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา ย่อมทำจิตให้กลับจากธรรมเหล่านั้น จึงน้อมจิตไปเพื่อ อมตธาตุว่า “สภาวะที่สงบประณีต คือ ความสงบระงับสังขาร ทั้งปวง ความสลесคีนอุปธิกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ นิพพาน” ดำรงอยู่ในอาภิญญายตนณานั้น ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย^{๖๔} ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ในอานนุสสปปายสูตรว่า อริยสาวก พิจารณาเห็นดังนี้ว่า “กามที่มีในภพนี้และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญาที่มีในภพนี้และกามสัญญาที่มี ในภพหน้า รูปที่มีในภพนี้และรูปที่มีในภพหน้า รูปสัญญาที่มีในภพนี้และรูปสัญญาที่มีในภพหน้าและ อานนุสสสัญญา สัญญาทั้งหมดนี้ย่อมดับไม่เหลือในนิมิตใด ฌานนั้น คือ อาภิญญายตนณาน”^{๖๕} นี่เป็น การก้าวเข้าสู่สุญญตา

๓.๒.๖ ความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ

^{๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘.

^{๖๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๐/๒๑๘.

^{๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘-๑๔๙.

^{๖๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๘/๗๔.

เนวสัญญานาสัญญายตนะ หมายถึง ภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นชื่อ อรูปฌานหรือรูปฌานที่ ๔^{๖๖} การปฏิบัติที่จะให้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ต้องเป็นผู้ที่มีความชำนาญแล้วในอากิญจัญญายตนสมาบัติโดยอาการ ๕ อย่าง และเห็นโทษในอากิญจัญญายตนะและ เห็นอานิสงส์แห่งสมาบัติเบื้องสูงอย่างนี้ว่า สมาบัตินี้มีวิญญูณัญจายตนะเป็นข้าศึกอยู่ใกล้ และไม่สงบเหมือนเนวสัญญานาสัญญายตนะหรือว่าสัญญานี้เป็นดุจโรค สัญญาเป็นดุจหัวฝี สัญญาเป็นดุจลูกศร ฌานนี้สงบกว่าและประณีตกว่า คือ เนวสัญญานาสัญญายตนะ แล้วคลายความยินดีใน อากิญจัญญายตนะเสีย ใส่ใจในเนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยความเป็นสภาวะธรรมที่สงบกว่า แล้วพึง น้อมจิตนึกใส่พิจารณาบ่อยๆ ว่าอากิญจัญญายตนสมาบัตินั้นแลทำความไม่มีให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว เป็นสภาวะที่สงบระงับ นิ वर्ณทั้งหลายย่อมสงบระงับ สติย่อมดำรงมั่นด้วยดี จิตย่อมตั้งมั่น^{๖๗} ดังพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสแก่ท่านพระอานนท์ว่า

“อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าวิญญูณัญจายตนะ ไม่ใส่ใจความสำคัญว่า อากิญจัญญายตนะ ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ

ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า “ในความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าวิญญูณัญจายตนะ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัย ความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะอย่างเดียว”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าวิญญูณัญจายตนะ”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ”

รู้ชัดว่า “ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะเท่านั้น” ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่ได้อยู่ในความสำคัญนั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า “สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่”

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ของภิกษุนั้น เป็นอย่างนี้”^{๖๘}

จากพุทธพจน์ข้างต้นจะเห็นได้ว่า ผู้ที่ปฏิบัติก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะ แล้วก็มา พิจารณาเห็นโทษของอากาสานัญจายตนะ คือ เห็นโทษของอากาศและไม่ใส่ใจในอากาสานัญจายตนะ ไปใส่ใจในวิญญูณัญจายตนะ โดยการกำหนดวิญญูณเป็นอารมณ์ เมื่อได้วิญญูณนั้นจายนตะแล้วก็มา พิจารณาให้เห็นโทษของวิญญูณ ว่าวิญญูณนี้แม้จะเป็นของที่ละเอียด แต่ก็ใกล้กับอากาศ คือ อากาสานัญจายตนะ เพราะฉะนั้นมันยังมีโทษอยู่และที่สำคัญ คือ ยังไม่ละเอียดเท่าอากิญจัญญายตนะ อากิญจายตนะ แปลว่า ความไม่มีอะไร คือ ไม่ใส่ใจแม้กระทั่งวิญญูณและอากาศ แม้แต่วิญญูณ ซึ่งถือว่าเป็นของที่ละเอียดแล้ว วิญญูณก็ไม่มี ไม่ใส่ใจในความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ ความว่างเปล่า ความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ จิตก็เข้าสู่อากิญจัญญายตนะ แม้ผู้ปฏิบัติจะได้ถึงอากิญจัญญายตนะแล้วก็

^{๖๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๗๓.

^{๖๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๖๐๐-๖๐๑.

^{๖๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๑/๒๑๙.

มาพิจารณาเห็นโทษในอาภิญญายตนะและเห็นอานิสงส์แห่งธรรมที่สูงขึ้นไปว่านี่ยังมีอยู่อีก คือ เนวสัญญานาสัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นฌานที่สูงกว่า ประณีตกว่า อาภิญญายตนฌาน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๖๙} ท่านเปรียบเหมือนพระราชอาคันตุกะที่คอยช้างตัว ประเสริฐ เสด็จพระราชดำเนินไป ตามถนนในเมือง ด้วยยานุภาพแห่งพระราชอาคันตุกะที่คอยช้างตัว ทอดพระเนตรเห็นคนมีศิลปะทั้งหลาย มีช่างแกะสลักงาเป็นต้น นุ่งผ้าผืนหนึ่งอย่างทะมัดทะแมง แล้ว ใช้ผ้าอีกผืนหนึ่งโพกศีรษะ มีเนื้อตัวประอะเปื้อนไปด้วยผงแห่งงาเป็นต้น กระทำงานศิลปะต่างๆ หลายชนิด มีการแกะสลักงาเป็นต้น ย่อมพอพระทัยในความฉลาดของช่างทั้งหลายเหล่านั้น อย่างนี้ว่า น่าชมเชยหนอ อาจารย์ทั้งหลายเป็นผู้ฉลาด จักทำศิลปกรรมเช่นนี้ได้ แต่พระองค์หาทรงดำริเช่นนั้นไม่ว่า ดีหนอ เราควรสละราชสมบัติแล้วเป็นช่างเช่นนี้ ชื่อนั้นเพราะเหตุอันใด เพราะราชสมบัติมีความ ใญ่ลุ่มยากกว่า พระองค์จึงเสด็จเลยเหล่าช่างไปเสีย ฉะนั้น พระโยคินี่ก็เหมือนกันฉันนั้น ใส่ใจสมาบัติ นั้นโดยเป็นธรรมที่สงบก็จริง แต่มิได้มีความผูกพัน มิได้นึกถึง มิได้ใส่ใจถึงเลย เราจักคำนึงถึง จักเข้า จักอธิฐาน จักออก จักพิจารณาสมาบัตินั้น ดังนี้ พระโยคินี่ใส่ใจในรูปสมาบัติที่ ๓ นั้น โดยเป็น ธรรมอันสงบอยู่ ย่อมบรรลุสัญญาที่ถึงอัปนาอันสุขุมอย่างยั่งยืน โดยนัยที่กล่าวไว้แล้ว ณ เบื้องต้น ย่อมเจริญสมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ คำว่าสมาบัติที่มีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ ได้แก่ อรูปสมาบัติที่ ๔ ซึ่งมีสังขารที่ถึงภาวะอันสุขุมอย่างยอดเยี่ยม คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ได้แก่ ธรรมคือจิตและเจตสิก ผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานหรือผู้อยู่เป็นสุขในธรรมที่บรรลุแล้ว ฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม ชื่อว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีสัญญาที่หายาและชื่อว่าไม่มีสัญญาก็ ไม่ใช่ เพราะมีสัญญาที่ละเอียดยังมีอยู่ เหตุนี้ ฌานนี้ จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา ก็เนวสัญญานา สัญญานั้น เป็นอายตนะด้วย เพราะนับเนื่องในมโนอายตนะและธัมมายตนะ เหตุนี้จึงชื่อว่า เนวสัญญานา สัญญายตนะ อีกนัยหนึ่ง สัญญาในสมาบัตินี้ไม่มีชื่อว่าสัญญา เพราะไม่สามารถทำหน้าที่สัญญาได้ เต็มที่และชื่อว่า ไม่มีสัญญาเลยก็ไม่ได้ เพราะสัญญาก็ยังมีอยู่ โดยที่ยังมีสังขารที่เป็นธรรมที่ละเอียด เหลืออยู่ เหตุนี้ จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา ก็เนวสัญญานาสัญญานั้น เป็นอายตนะด้วย เพราะ อรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งธรรมที่เหลือ เหตุนี้จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็ในสมาบัตินี้ มิใช่ เพียงสัญญาเท่านั้นที่เป็นเช่นนี้ ที่แท้ถึงเวทนาจี่ชื่อว่า มีเวทนาจี่ไม่ใช่ไม่มีเวทนาจี่ไม่ใช่ ถึงจิตก็ชื่อว่า มีจิตก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตก็ไม่ใช่ ถึงผัสสะก็ชื่อว่า มีผัสสะก็ไม่ใช่ ไม่มีผัสสะก็ไม่ใช่ ในสัมปยุตธรรมทั้งหลายที่ เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสไว้ในอาเนขชูลปัฏฐกสูตรว่า อริยสาวก พิจารณาเห็นดังนี้ว่า “กามที่มีในภพนี้และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญาที่มีในภพนี้และกามสัญญาที่มี ในภพหน้า รูปที่มีในภพนี้และรูปที่มีในภพหน้า รูปสัญญาที่มีในภพนี้และรูปสัญญาที่มีในภพหน้า อาเนขชูลปัฏฐกสัญญาและอาภิญญายตนสัญญา สัญญาทั้งหมดนี้ย่อมดับไม่เหลือในฌานใด ฌานนั้นคือ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นสมาบัติอันสงบ ประณีต” เมื่ออริยสาวกนั้นปฏิบัติอย่างนี้แล้ว เป็นผู้มากด้วยปฏิบัติทานนั้นอยู่ จิตย่อมผ่องใสในอายตนะ เมื่อมีความผ่องใส อริยสาวกนั้นย่อม เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ หรือน้อมใจไปในปัญญาในปัจจุบันได้ เป็นไปได้ที่หลังจากตาย แล้ว วิญญาณที่เป็นไปในภพนั้นๆ พึงเป็นวิญญาณที่เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ^{๗๐}

^{๖๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๖๐๒-๖๐๓.

^{๗๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๐/๗๕.

๓.๒.๗ ความสำคัญในสภาวะ ๕

ในการปฏิบัติกัมมัฏฐานนั้นโดยเฉพาะการปฏิบัติในจุฬาสถูปสูตรนั้น เป็นการปฏิบัติเป็นแบบการเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยสมณะนำหน้า จึงจำเป็นต้องฝึกให้ชำนาญในฉันทะเสียก่อน ทั้งรูปฉันทะและรูปฉันทะ จึงจำเป็นต้องอาศัยสภาวะทั้ง ๕ เป็นสิ่งจำเป็นเพื่อจะได้อบรมจิตให้มีสมาธิกล้าแข็งขึ้นตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสไว้ในคาวิอุปมาสูตร^{๗๑} ว่าด้วยการเปรียบเหมือนแม่โคโง้งไม่ชำนาญในพื้นที่หรือภูเขา กล่าวคือ แม่โคโง้งออกไปหากินนอกเขตของตน ออกไปนอกเขตที่ไม่รู้จักและไม่ชำนาญในพื้นที่ โดยหวังว่าจะได้กินหญ้าและดื่มน้ำ ที่ยังไม่เคยกิน แต่พอออกไปนอกเขตของตนก็อาจที่จะได้รับอันตรายได้ เพราะไม่มีความชำนาญในพื้นที่ ฉันทะ ผู้ปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน คือเป็นผู้ไม่ฉลาดเพราะไม่สั่งสอนอยู่ซึ่งสมณนิมิตและไม่ชำนาญในการเจริญฉันทะ เพราะไม่ทำสมาธิให้เจริญขึ้นเป็นผู้ไม่รู้จักขอบเขต ไม่ทำให้มากและไม่ฉลาดเพื่อที่จะบรรลุซึ่งปฐมฉันทะ พุติฉันทะ ตติยฉันทะ จตุตถฉันทะ อนุปฉันทะและไม่สามารถทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติได้ เพราะฉะนั้นผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องสั่งสมวิธีคือความสามารถด้วยอาการ ๕ อย่าง^{๗๒} ดังนี้คือ

- ๑) อวชชนวิธี คือ ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌานด้วยมโนทวาราวชชนจิต
- ๒) สมาปชชนวิธี คือ ความสามารถในการเข้าฌาน
- ๓) อธิฐานวิธี คือ ความสามารถในการเข้าฌานดำรงอยู่ตามกำหนด
- ๔) วุฏฐานวิธี คือ ความสามารถในการออกจากฌานตามกำหนด
- ๕) ปัจจเวกชนวิธี คือ ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌานด้วยชชนจิต

ฌานลาภบุคคล สามารถพิจารณาปฐมฉันทะได้ตามที่ตนปรารถนาตลอดเวลาที่ต้องการ และในการพิจารณานั้นไม่มีความชักช้าเฉื่อยชา ย่อมที่จะสามารถเข้าฌานได้ตามที่ตนปรารถนาทุกครั้งตลอดเวลาที่ต้องการได้ เมื่อผู้ปฏิบัติมีความชำนาญในวิธีทั้ง ๕ ก็ย่อมที่จะสามารถเข้าถึงรูปฉันทะและรูปฉันทะเบื้องต้นได้และสามารถทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติได้

๓.๒.๘ ความสำคัญว่าเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต

ในลำดับขั้นตอนนี้ แม้ว่าผู้ปฏิบัติได้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะซึ่งเป็นธรรมที่ละเอียดปราณีต สงบ และเป็นสุขก็ตามที่ ถ้ายังไม่สิ้นอาสวะ ก็เป็นไปไม่ได้ที่หลังจากตายแล้ว วิญญาณที่เป็นไปในภพนั้นๆ ย่อมเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ยังจะต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก และยังมีธรรมที่ละเอียด ปราณีตยิ่งกว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ ธรรมที่ว่าด้วยเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตหรืออนิมิตเจโตสมาธิ คือการทำใจไม่ให้มีภายในและไม่ให้มีภายนอก ได้การทำใจให้ปล่อยวาง ทำใจให้ว่างเปล่าจากนิมิตต่างๆ นิมิตต่างๆ คืออารมณ์ต่างๆ ได้แก่ อารมณ์ที่เป็นรูป อารมณ์ที่เป็นเสียง อารมณ์ที่เป็นกลิ่น อารมณ์ที่เป็นรส อารมณ์ที่เป็นสัมผัสและอารมณ์ความคิดต่างๆ ที่เรียกว่าจิตสังขาร ในอนิมิตตปัญหาสสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องอนิมิตตเจโตสมาธิ พระโมคคัลลานะอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ได้กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้บรรลุอนิมิตตเจโตสมาธิ เพราะไม่กำหนดนิมิตทั้งปวงอยู่ นี้เรียกว่า อนิมิตตเจโตสมาธิ เมื่อท่านอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ วิญญาณย่อมเล่นไปตามนิมิต ครั้งเวลานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาหาท่านแล้วได้ตรัสว่า

^{๗๑} อก.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๓-๕๐๗.

^{๗๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง,

โมคคัลลานะผู้เป็นพราหมณ์ โมคคัลลานะผู้เป็นพราหมณ์ เธออย่าประมาท อนิมิตตเจโตสมาธิ จงดำรงจิตไว้ในอนิมิตตเจโตสมาธิ จงทำจิตให้เป็นหนึ่งผุดขึ้นในอนิมิตตเจโตสมาธิ จงตั้งจิตให้มั่นในอนิมิตตเจโตสมาธิ^{๗๓} ในการปฏิบัติธรรมตามลำดับขั้นให้ถึงเจโตสมาธิพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกับพระอานนท์ไว้ในจุฬาสถูปสูตรว่า

“อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อนใส ตั้งมั่น และน้อมไปในเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต

ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า “ในเจโตสมาธินี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ มีอยู่เพียงความกระวนกระวาย คือ ความเกิดแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น เพราะมีชีวิตเป็นปัจจัย”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ”

รู้ชัดว่า “ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความเกิดแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น” เหตุมีชีวิตเป็นปัจจัย ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่อยู่ในเจโตสมาธิ

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในเจโตสมาธิว่า “สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่”

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ของภิกษุนั้นเป็นอย่างนี้”^{๗๔}

จากพุทธพจน์ข้างต้น คำว่า เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต หมายถึง ความตั้งมั่นแห่งจิตในวิปัสสนาเรียกว่า ไม่มีนิมิต เพราะไม่มีสิ่งที่เที่ยงเป็นนิมิต^{๗๕} แม้ผู้ที่ปฏิบัติถึงขั้นเข้าถึงเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตแล้ว ถ้ายังไม่เจริญวิปัสสนาต่อก็ถือว่ายังเป็นผู้ที่ประมาทอยู่ และยังไม่พ้นจากอาสวะ เพราะยังมีความยึดมั่นอยู่ในกายนี้คือยังมีความเกิดขึ้นของอายตนะ ๖ เพราะมีชีวิตเป็นปัจจัยและความเป็นไปแห่งชีวิตินทรีย์ยังมีอยู่ ในพุทธพจน์ข้างต้นพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงที่ตั้งแห่งวิปัสสนา ได้แก่ อายตนะและมหาภูตรูป เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากาวนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ความว่างเปล่า ความไม่มีตัวตนและความไม่ยึดมั่นถือมั่นในขันธและอายตนะ จะได้กล่าววิธีการปฏิบัติในลำดับต่อไป

๓.๒.๙ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ

หลักการปฏิบัติธรรมในจุฬาสถูปสูตรตั้งแต่เบื้องต้น เริ่มตั้งแต่ว่าด้วยความสำคัญว่าปา (อรัญญสัญญา) ว่าด้วยความสำคัญว่าแผ่นดิน (ปฐวีสัญญา) ว่าด้วยความสำคัญว่าอากาศานัญญาตนะ ว่าด้วยความสำคัญว่าวิญญูณัญญาตนะ ว่าด้วยอาภิญญายตนะ ว่าด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ และว่าด้วยเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตเป็นการปฏิบัติแบบสมถภาวนาคือการเน้นไปเพื่อความสงบแห่งจิตจนสามารถเข้าถึงรูปฌานและอรุณฌาน ซึ่งเป็นธรรมที่สงบ ประณีตและเป็นสุขอย่างยิ่ง และยังมี

^{๗๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๐/๓๕๕-๓๕๖.

^{๗๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๒/๒๑๙-๒๒๐.

^{๗๕} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๑๒.

อารมณ์ของความว่างอยู่ด้วย เมื่อผู้ปฏิบัติจนสามารถเข้าถึงรูปฌานและอรุณฌานได้ตามลำดับ ก็อาจที่จะเข้าใจได้ว่าตัวเองได้บรรลุเข้าถึงมรรคผลนิพพานแล้ว เพราะผู้ที่เข้าถึงรูปฌานและอรุณฌานนั้นสามารถที่จะข่ม กิเลส นิวรณ์ทั้งหลายไว้ได้และเป็นจิตที่เป็นกุศล แต่ยังไม่สามารถที่จะทำให้สิ้นจากอาสวะได้ เพราะยังยึดติดและหลงอยู่ในรูปราคะและอรุณราคะที่ละเอียด พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถึงวิธีการในการปฏิบัติที่จะทำให้สิ้นจากอาสวะไว้ในจุฬาสุนทรสูตรว่า

“อานนท์ อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่นและน้อมไปในเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต

ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า “เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตนี้ ยังถูกปัจจัยปรุงแต่งจงใจได้ แต่สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งจงใจได้นั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา” เมื่อภิกษุนั้นรู้อยู่อย่างนี้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตจึงหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า “หลุดพ้นแล้ว” รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”

ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า “ในญาณนี้ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยกามาสวะ ในญาณนี้ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยภวาสวะ ในญาณนี้ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยอวิชชาสวะ มีอยู่เพียงความกระวนกระวาย คือ ความเกิดแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น เพราะมีชีวิตเป็นปัจจัย”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากกามาสวะ”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากภวาสวะ”

รู้ชัดว่า “ความสำคัญนี้ว่างจากอวิชชาสวะ”

รู้ชัดว่า “ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความเกิดแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น เพราะมีชีวิตเป็นปัจจัย” ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มิอยู่ในเจโตสมาธินั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในเจโตสมาธินั้นว่า “สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่”

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ยอดเยี่ยม อย่างยิ่งของภิกษุนั้น เป็นอย่างนี้”^{๗๖}

จากพระสูตรข้างต้นจะเห็นได้ว่า แม้ผู้ที่ปฏิบัติจะเข้าถึงอาภิญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว และสามารถเข้าอยู่ในเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต ก็ยังมีสิ่งที่มาปรุงแต่งจงใจได้อันเป็นอาสวะ ได้แก่ กามาสวะ ภวาสวะและอวิชชาสวะ ในอรรถกถาได้อธิบายว่า เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต ได้แก่ สมาธิจิตในวิปัสสนา เจโตสมาธิที่เว้นจากนิมิตว่าเที่ยงเรียกว่าไม่มีนิมิตเพราะไม่ใส่ใจนิมิตทุกอย่าง^{๗๗} และพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงที่ตั้งแห่งวิปัสสนาในพระสูตรนี้ ได้แก่ ชั้น ๕ และอายตนะ ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยมีชั้น ๕ และอายตนะ ๖ มาเป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐาน โดยอาศัยหลักการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร อยู่ในอัมมานุปัสสนา ว่าด้วยหมวดชั้นและ

^{๗๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๓/๒๒๐-๒๒๑.

^{๗๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๐.

อายตนะ ในการพิจารณาอุปาทานชั้น ๕^{๗๘} คือ พิจารณาให้เห็นว่า รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้ แม้เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ก็เช่นกัน เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความไม่เที่ยงความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ อยู่อย่างนี้ จนกว่าจิตจะหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายได้ เพราะไม่ถือมั่น^{๗๙} และการพิจารณาอายตนะ ในอัมมานุปัสสนา^{๘๐} คือ รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สังโยชนใดอาศัยตาและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น แม้หูได้ยินเสียง จมูกได้รับกลิ่น ลิ้นได้รับรส กายได้รับรู้โผฏฐัพพะและใจที่รับรู้ธรรมารมณ์ ก็เช่นเดียวกัน ผู้ปฏิบัติย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยค้นหาและทฤษฎีอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไรๆ ในโลก ย่อมที่จะทำให้สิ้นอาสวะได้ ในการปฏิบัติตามที่ได้กล่าวมานี้เป็นการก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ยอดเยี่ยมอย่างยิ่ง

สรุปได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร มีวิธีการปฏิบัติเป็นแบบการเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้าและมีแนวทางในการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน ว่าด้วยหมวดชั้น ๕ และหมวดอายตนะ อยู่ในอัมมานุปัสสนา มีการปฏิบัติตามลำดับขั้น มี ๘ ลำดับ คือ ๑) อริยสัจญาณ ว่าด้วยความสำคัญว่าปา ๒) ปฐวีสัญญา ว่าด้วยความสำคัญว่าแผ่นดิน ๓) ว่าด้วยความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะ ๔) ว่าด้วยความสำคัญว่าวิญญาณัญญายตนะ ๕) ว่าด้วยายากัญญายตนะ ๖) ว่าด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ ๗) ว่าด้วยเจโตสมาธิอันไม่มีนิमित ๘) การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ ลำดับที่ ๑ ถึงลำดับที่ ๗ เป็นการเจริญสมณะจนสามารถเข้าถึงรูปมานและอรุปมาน ในลำดับที่ ๘ เป็นการเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะเป็นปทัฏฐาน โดยการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ แม้ชั้น ๕ และอายตนะ ก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ไม่มีตัวตนเป็นของว่างเปล่าและไม่ยึดมั่นถือมั่น ย่อมที่จะทำให้สิ้นอาสวะได้

๓.๓ ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในจุฬสุญญตสูตร

ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในจุฬสุญญตสูตรแบ่งได้ ๒ ส่วน คือ ๑) ส่วนที่เป็นโลกียะ หมายถึง ผู้ปฏิบัติที่สามารถเข้าถึงรูปมานและอรุปมาน แต่ยังไม่สามารถทำอาสวะให้สิ้นได้ ย่อมที่จะเป็นผู้ที่ยังวนเวียนอยู่ในภพทั้งสาม คือ กามภพ รูปภพและอรุปภพ ด้วยอำนาจของกาม ตัณหา ทิฏฐิและอวิชชา ๒) ส่วนที่เป็นโลกุตระ คือ ภาวะที่พ้นจากโลกียะ ไม่เกี่ยวข้องกับกาม ตัณหา ทิฏฐิและอวิชชา เป็นผู้ที่เข้าถึงมรรคผลนิพพาน เพราะว่างจากกามาสวะ ว่างจากภवासวะและว่างจากอวิชชาสวะ เป็นการเข้าสู่ความว่างตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ พระผู้พระภาคเจ้าได้ทรงตรัสถึงผลของผู้ที่ปฏิบัติสุญญตาวิहारธรรมแก่ท่านพระอานนท์ว่า

^{๗๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๗๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๓/๓๖.

^{๘๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙-๓๒๑.

“อานนท์ ในอดีต สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เข้าถึงสุญญตา อันบริสุทธิ ยอดเยี่ยมอยู่ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดก็ได้เข้าถึง สุญญตาอันบริสุทธิยอดเยี่ยมนี้ เท่านั้นอยู่

ในอนาคต สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งจักเข้าถึงสุญญตาอันบริสุทธิยอดเยี่ยมอยู่ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดก็จักเข้าถึงสุญญตาอันบริสุทธิยอดเยี่ยมนี้เท่านั้นอยู่

ในปัจจุบัน สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมเข้าถึงสุญญตาอันบริสุทธิยอดเยี่ยมอยู่ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดย่อมเข้าถึงสุญญตาอันบริสุทธิยอดเยี่ยมนี้เท่านั้นอยู่

อานนท์ เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า “เรจักเข้าถึงสุญญตา อันบริสุทธิยอดเยี่ยมอยู่”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสาขิตนี้แล้ว ท่านพระอานนท์มีใจยินดีชื่นชมพระสาขิตของ พระผู้มีพระภาค ดังนี้แล”^{๘๑}

กล่าวสรุปได้ว่า ผลในการปฏิบัติสุญญตวิหัตถธรรมในจุฬสุญญตสูตร ย่อมเป็นผู้เข้าถึง สุตติในรูปภพและอรูปภพ ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาจนสามารถละอาสวะจนหมดสิ้นได้ย่อมเป็นผู้เข้าถึง มรรค ผล นิพพาน สุญญตาในพระสูตรนี้หมายถึง สุญญตวิหัตถธรรมหรือผลสมบัติที่เกิดจากความว่าง และความบริสุทธิ์ ความไม่มีกิเลสเป็นต้น

๓.๔ สรุปท้ายบท

หลักธรรมในการปฏิบัติภาวนาหรือภาวนากัมมัฏฐาน ภาวนา คือ การทำให้มี การทำให้มี ให้เป็น การทำให้เจริญ การเจริญเพิ่มพูน การบำเพ็ญ การพัฒนา การฝึกอบรม หรือการเจริญพัฒนามี ๒ อย่าง คือ ๑) สมถภาวนา คือ การฝึกอบรมจิตใจให้อยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งจนเกิดความสงบ ๒) วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญา ให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง เป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้เกิด ปัญญาญาณเห็นแจ้งในชั้น ๕ โดยมีอารมณ์ของวิปัสสนาคือ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจจะ ๔ และปฏิเสธสมุปบาท ว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนได้ยาก เป็นสภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เป็นของว่างเปล่าและบังคับบัญชาไม่ได้ จนสามารถทำให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุถึงมรรคผล นิพพานได้ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร มีวิธีการปฏิบัติเป็นแบบ การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณานาหน้า และมีแนวทางในการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน ว่าด้วยการ หมดขันธ ๕ และหมดอายุตนะ อยู่ในอัมมานุปัสสนา มีการปฏิบัติตามลำดับจากหายาไปสู่ความ ละเอียตมี ๘ ลำดับ คือ ๑) อริยญสัจจะ ว่าด้วยความสำคัญว่าปา ๒) ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่า แผ่นดินแทนความสำคัญว่าปา ๓) ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะแทนความสำคัญ ว่าแผ่นดิน ๔) ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าวิญญาณญายตนะแทนความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะ ๕) ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะแทนความสำคัญว่าวิญญาณญายตนะ ๖) ให้ใส่ใจแต่ ความสำคัญว่าเนวสัจจะญานาสัญญายตนะแทนความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ ๗) ให้ใส่ใจแต่เจโตสมาธิ อันไม่มีนิमितแทนความสำคัญว่าเนวสัจจะญานาสัญญายตนะ ๘) เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการ

^{๘๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๔/๒๒๑.

พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ จนนจิตหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะและอวิชชาสวะ เป็น
การเข้าสู่ความว่างตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อนและบริสุทธิ์

๓.๑ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา.....	๔๑
๓.๑.๑ ความหมายของภาวนา	๔๑
๓.๑.๒ ความหมายของสมถภาวนา	๔๒
๓.๑.๓ ความหมายของวิปัสสนา	๔๖
๓.๑.๔ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๕๑
๓.๑.๕ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๕๒
๓.๑.๖ รูปฌานและอรุฌาน	๕๓
๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร	๕๖
๓.๒.๑ อริยสัจสุญญา ความสำคัญว่าป่า.....	๕๖
๓.๒.๒ ปฐวีสุญญา ความสำคัญว่าแผ่นดิน.....	๕๘
๓.๒.๓. ความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะ.....	๕๙
๓.๒.๔ ความสำคัญว่าวิญญาณัญญายตนะ.....	๖๐
๓.๒.๕ ความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ.....	๖๑
๓.๒.๖ ความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ.....	๖๒
๓.๒.๗ ความสำคัญในวสีภาวะ ๕.....	๖๕
๓.๒.๘ ความสำคัญว่าเจโตสมาธิอันไม่มีนิमित	๖๕
๓.๒.๙ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ	๖๖
๓.๓ ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในจุฬสุญญตสูตร	๖๘
๓.๔ สรุปท้ายบท	๖๙

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร” มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา ๒ ประการคือ เพื่อศึกษาสุญญตาในจุฬสุญญตสูตรและเพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร ศึกษาโดยวิธีการเก็บข้อมูลจากชั้นปฐมภูมิ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และคัมภีร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วรวบรวมข้อมูล เรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนาและตรวจสอบความถูกต้อง โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญด้านวิปัสสนาภาวนา สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

วิธีดำเนินการศึกษาในครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้รวบรวมข้อมูลเรื่อง ศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในจุฬสุญญตสูตร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท อันได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา (ภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม) ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พร้อมทั้งอรรถกถาและปกรณ์วิเสส อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ คัมภีร์วิสุทธิมรรค หนังสือเอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการและรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิมาเรียบเรียง แบบบรรยายเชิงพรรณนา แสดงความสำคัญของหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในจุฬสุญญตสูตร

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

ผลการศึกษาพบว่า จุฬสุญญตสูตร เป็นพระสูตรที่อยู่ในสุญญตวรรค ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ ๑๔ หน้าที่ ๒๑๕-๒๒๑ ว่าด้วยสุญญตสูตรเล็ก โดยความเป็นมาแห่งพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ ขณะประทับอยู่ ณ ปราสาทของนางวิสาขา มิครมาตา ในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภคำถามของพระอานนท์ เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภท ปุจฉาสิกะ เป็นแบบบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบ และมีอุปมาอุปมัยประกอบ ใจความสำคัญในพระสูตรนั้นเป็นเรื่องที่ว่าด้วยสุญญตาและการปฏิบัติเพื่อก้าวเข้าสู่ความว่าง อย่างถูกต้อง

ในจุฬสุญญตสูตรเป็นพระสูตรที่แสดงให้เห็นถึงหลักธรรมแนวทางในการปฏิบัติและอธิบายความหมายเกี่ยวกับสุญญตมี ๔ นัย คือ ๑) หมายถึงสภาวะที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือสภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา ๒) หมายถึงสภาวะที่ว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น หรือสภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลาย ตามนัยนี้ สุญญตา ได้แก่ นิพพาน ๓) หมายถึงโลกุตตรมรรค ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะว่างจากการพิจารณาเห็นขั้น ๕ เป็นอัตตา เพราะว่างจากกิเลส และเพราะมีความว่างคือนิพพานเป็นอารมณ์ ๔) หมายถึงความว่างที่เกิดจากความสำคัญหมายหรือใส่ใจคำนึงถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ จนว่างจากสิ่งอื่น เช่น สำคัญแต่ป่า (อรณฺณสยยา) เป็นอารมณ์แต่ไม่สำคัญ

ถึงบ้านหรือมนุษย์ ก็ะว่างจากความสำคัญว่าบ้าน (คามสณฺญา) และสำคัญว่ามนุษย์ (มนุสฺสสณฺญา) และเป็นการอยู่ด้วยสุญญตาวិหารธรรม

การปฏิบัติกัมมัฏฐานหรือการภาวนา คือ การทำให้มี การทำให้มีให้เป็น การทำให้เจริญ การเจริญเพิ่มพูน การบำเพ็ญ การพัฒนา การฝึกอบรม หรือการเจริญพัฒนามี ๒ อย่าง คือ ๑) สมถภาวนา เป็นการอบรมจิตใจให้เกิดความสงบ การฝึกสมาธิ การทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง เป็นอุบายวิธีที่ข่มความฟุ้งซ่านแห่งจิตซึ่งมักจะฟุ้งซ่านไปตามอารมณ์ต่างๆ กล่าวคือ หยุดความคิดของจิตไว้ โดยใช้สมาธิยึดไว้กับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ กอง ๒) วิปัสสนาภาวนาเป็นการเจริญปัญญาหรือการพัฒนาปัญญา การอบรมปัญญา ให้เห็นแจ้งด้วยปัญญาอันชอบ คือความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริงของสภาพธรรมที่เกิดขึ้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีตัวตน โดยมีอารมณ์ของวิปัสสนามี ขั้น ๕ อย่างตอน ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจจะ ๔ และปัจจุสมุปบาท มาเจริญวิปัสสนาภาวนาให้รู้เท่าทันสิ่งที่เกิดขึ้น ตามความเป็นจริงและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงและละความยึดมั่นในตัวตนเสียได้ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตรนั้นมีวิธีการปฏิบัติเป็นแบบ การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณชนำหน้า และมีแนวทางในการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน ว่าด้วยหมวดชั้น ๕ และหมวดอายตนะ อยู่ในธัมมานุปัสสนา มีการปฏิบัติตามลำดับจากหยาบไปสู่ความละเอียดมีทั้งหมด ๘ ลำดับ คือ ๑) อริยญฺสญาณว่าด้วยความสำคัญว่าป่า ๒) ปฐวีสํญาณ ๓) ความสำคัญว่าอากาศาณญฺายตนะ ๔) ความสำคัญว่าวิญญาณัญญายตนะ ๕) ความสำคัญว่าอาภยัญญายตนะ ๖) ความสำคัญว่าเนวสํญญานาสัญญายตนะ ๗) ใส่ใจแต่เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต ๘) พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ และเจริญวิปัสสนาพิจารณาเห็นขั้น ๕ และอายตนะเป็นของไม่เที่ยง ไม่มีตัวตน เป็นของว่างเปล่า จนจิตหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะและอวิชชาสวะ เป็นการเข้าสู่ความว่างตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อนและบริสุทธิ์ และผลในการปฏิบัติในจุฬสุญญตสูตร คือยอมเป็นผู้เข้าถึงสุดติในรูปภพและอรุภพ ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาจนสามารถละอาสวะจนหมดสิ้นได้ ย่อมเป็นผู้เข้าถึงมรรค ผล นิพพาน

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้

ในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เป็นการศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสุญญตาในจุฬสุญญตสูตร ที่ปรากฏในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาทครั้งนี้ ได้ศึกษาวิธีการปฏิบัติแบบสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ตามคัมภีร์เถรวาท ดังนั้น ผู้ที่สนใจจะศึกษาให้ได้โดยละเอียดและต้องการนำข้อมูลไปใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติ ควรศึกษาข้อมูลเพิ่มเติมดังต่อไปนี้

๑. ควรศึกษา โครงสร้างเนื้อหาและหลักธรรมในจุฬสุญญตสูตร ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ว่าด้วยสุญญตาและการทำอาสวะให้สิ้นเพื่อความดับสนิทแห่งกิเลส ควรจะศึกษาและค้นคว้าหาข้อมูลในพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่นๆ ที่ได้จากแหล่งต่างๆ เพื่อว่าข้อมูลตรงกัน หรือแตกต่างกันในด้านใดบ้าง เพื่อจะได้รับคำแนะนำจากผู้เชี่ยวชาญชำนาญในด้านพระไตรปิฎก เป็นผู้สำรวจตรวจสอบและแก้ไขให้ถูกต้องและใช้เป็นฐานข้อมูลในการศึกษาค้นคว้าครั้งต่อไป

๒. องค์การทางพระพุทธศาสนาควรส่งเสริมและเผยแพร่หลักการปฏิบัติวิปัสสนาให้กับบุคคลในชุมชนและนำหลักธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวัน เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดกับพุทธศาสนิกชน

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำงานวิจัยครั้งต่อไป

สำหรับผู้ที่ต้องการศึกษาในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้ศึกษาขอเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์หรือสารนิพนธ์ในครั้งต่อไปในประเด็นดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาสุญญตสูตร
๒. ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในจุฬสุญญตสูตรเปรียบเทียบกับพระสูตรอื่นๆ เช่น สุญญตโลกสูตร โคทัตตสูตร เป็นต้น

๔.๑ สรุปผลการวิจัย.....	๗๕
๔.๒ ข้อเสนอแนะ.....	๗๖
๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้	๗๖
๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำงานวิจัยครั้งต่อไป	๗๗

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดงรัก. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดงรัก.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดงรัก, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดงรัก. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดงรัก, ๒๕๓๗.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) คัมภีร์:

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุทธมหาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลเรียบเรียง.

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

_____ วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑. พระคัมภีร์สาราณียะ แปลและอธิบาย

กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.

(๒) หนังสือ:

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนาญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดงรัก, ๒๕๔๐.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙. ราชบัณฑิต). คำวิต. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เชียงใหม่,

๒๕๔๘.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). ตัวกูของกู ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๗.

_____ . วิธีปฏิบัติเพื่อเป็นอยู่ด้วยความว่าง. กรุงเทพมหานคร: ไพลิน, ๒๕๔๙.

_____ . หลักธรรมที่แสดงถึงความว่าง. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

_____ . การปฏิบัติเพื่อความมีจิตว่าง. กรุงเทพมหานคร: ไพลิน, ๒๕๔๘.

_____ . แก่นพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๙.

_____ . จิตว่างในชีวิตประจำวัน. กรุงเทพมหานคร: รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๓.

_____ . ตัวกู-ของกู ฉบับสมบูรณ์. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดงรัก, ๒๕๕๐.

_____ . สุตตปิฎก ฉบับย่อ ย่อโดยภิกขุ ฉ.ช. วิมุตตยานันทะ. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๔.

_____ . สุตตปิฎก ฉบับรวมเล่มบริบูรณ์. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕.

_____ . สุตตปิฎกปริวรรต. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิจัดพิมพ์, ๒๕๔๑.

_____ . สุตตปิฎกหัวใจของพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: บริษัทเอส.อาร์.พรินต์ จำกัด, ๒๕๔๓.

พระธรรมธีรราชมหามุนี, (โชดก ญาณสิริเถร). วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วยวิปัสสนา

กรรมฐานทั่วไป. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕.
 กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
 บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร:
 สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.

พระภัทททันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ ดร.. และปธานกัมมัญฐานาจริยะ. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. ชลบุรี:
 สำนักวิปัสสนากัมมัญฐานาวิเวกอาศรม, ม.ป.ป..

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙) ตรวจชำระ. **วิปัสสนาญ
 เล่ม ๑-๒**. ลำปาง: ซีเอไอ เซนเตอร์, ม.ป.ป..

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน**. แปลโดย พระคันธสาราภังค์.
 กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนาขุณี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๘.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระนิพนธ์. **ปฐมสมโพธิกถา**. พิมพ์ครั้งที่ ๑,
 กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาสาธา, ๒๕๕๔.

(๓) วิทยานิพนธ์/สารนิพนธ์

ปรีชา มานะวานิชเจริญ. “จิตว่างในทัศนะของท่านพุทธทาส”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร
 มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระดณัย ธมมาราโม (แก้วโต). “การศึกษาความรู้เกี่ยวกับสุญญตาในพระพุทธศาสนาเถรวาท
 กรณีศึกษานิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร
 มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระปริยงค์ เมธิโน (อาภรณ์สุวรรณ). “พัฒนาการสุญญตา (ความว่าง) ในพุทธศาสนา”. **สารนิพนธ์
 พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย),
 ๒๕๕๔.

พระพอง อภิวัฒน์ (สวัสติ). การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตว่างของท่านพุทธทาส. **วิทยานิพนธ์
 พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระมหาโกเมนทร์ ชินวงศ์. “การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องอนัตตาและสุญญตาในพุทธปรัชญา
 เถรวาทและในปรัชญาของนาคาร์ชุน”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิต
 วิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระมหาวิเชียร ชุตินธโร (เส้นทอง). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสุญญตาในคัมภีร์มหายาน :ศึกษา
 เฉพาะในคัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตาสูต”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิต
 วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

จุฬาสถูปตสตุต พระไตรปิฎกภาษาบาลี
พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาเตปิฎก, ๒๕๐๐.

อากาธานัญจายตนธมฺมํ ปฏิจฺจุ เอกคฺคฺคฺคฺ. อิติ ยํ หิ โช คคฺคฺ น โหติ, เทน
 คํ สุตฺตํ สมนุสฺสํ, ยํ ปน คคฺคฺ อวตฺตํ โหติ, คํ “สํคํ อิทมคฺคํ”ติ ปชานาติ.
 เขมฺมปฺปํสํ เสดา อานนฺท ยถาภุจฺจา อวิปตฺตคฺคา ปริสฺสทฺธา สุตฺตาวกฺกนฺติ ภวติ.

[๓๗๙] ปุณ จปรํ อานนฺท ภิกฺขุ อมณฺสีกริตฺวา ปจฺจวตฺตํ อมณฺสีกริตฺวา
 อากาธานัญจายตนธมฺมํ วิญฺญาณญฺจายตนธมฺมํ ปฏิจฺจุ มนฺตํโรติ เอกคฺคํ, คคฺคํ
 วิญฺญาณญฺจายตนธมฺมํ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ปตฺตํติ สํคฺคฺจติ อธิมุจฺจติ, โส เหว
 ปชานาติ “เย อตฺถํ ทรธา ปจฺจวตฺตํ ปฏิจฺจุ, เชน น สํคฺคฺ. เย อตฺถํ ทรธา
 อากาธานัญจายตนธมฺมํ ปฏิจฺจุ, เชน น สํคฺคฺ. อคฺคฺติ เจวํ ทรธมคฺคา, ยทฺธิ
 วิญฺญาณญฺจายตนธมฺมํ ปฏิจฺจุ เอกคฺคฺ”ติ. โส “สุตฺตมิตฺถํ สมนุสฺสํ ปจฺจ-
 สมนุสฺสํ”ติ ปชานาติ, “สุตฺตมิตฺถํ สมนุสฺสํ อากาธานัญจายตนธมฺมํ”ติ ปชานาติ.
 อคฺคฺติ เจวํ อตฺถมคฺคํ, ยทฺธิ วิญฺญาณญฺจายตนธมฺมํ ปฏิจฺจุ เอกคฺคฺ. อิติ ยํ
 หิ โช คคฺคฺ น โหติ, เทน คํ สุตฺตํ สมนุสฺสํ, ยํ ปน คคฺคฺ อวตฺตํ โหติ,
 คํ “สํคํ อิทมคฺคํ”ติ ปชานาติ. เขมฺมปฺปํสํ เสดา อานนฺท ยถาภุจฺจา อวิปตฺตคฺคา
 ปริสฺสทฺธา สุตฺตาวกฺกนฺติ ภวติ.

[๓๘๐] ปุณ จปรํ อานนฺท ภิกฺขุ อมณฺสีกริตฺวา อากาธานัญจายตนธมฺมํ
 อมณฺสีกริตฺวา วิญฺญาณญฺจายตนธมฺมํ อากิณฺณญฺจายตนธมฺมํ ปฏิจฺจุ มนฺตํโรติ
 เอกคฺคํ, คคฺคํ อากิณฺณญฺจายตนธมฺมํ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ปตฺตํติ สํคฺคฺจติ อธิมุจฺจติ.
 โส เหว ปชานาติ “เย อตฺถํ ทรธา อากาธานัญจายตนธมฺมํ ปฏิจฺจุ, เชน น
 สํคฺคฺ. เย อตฺถํ ทรธา วิญฺญาณญฺจายตนธมฺมํ ปฏิจฺจุ, เชน น สํคฺคฺ. อคฺคฺติ
 เจวํ ทรธมคฺคา, ยทฺธิ อากิณฺณญฺจายตนธมฺมํ ปฏิจฺจุ เอกคฺคฺ”ติ. โส
 “สุตฺตมิตฺถํ สมนุสฺสํ อากาธานัญจายตนธมฺมํ”ติ ปชานาติ, “สุตฺตมิตฺถํ
 สมนุสฺสํ วิญฺญาณญฺจายตนธมฺมํ”ติ ปชานาติ. อคฺคฺติ เจวํ อตฺถมคฺคํ, ยทฺธิ
 อากิณฺณญฺจายตนธมฺมํ ปฏิจฺจุ เอกคฺคฺ”ติ. อิติ ยํ หิ โช คคฺคฺ น โหติ, เทน คํ

[๑๕๓] ปุณ จปร อานนท ภิกขุ อมนลักริตฺวา อากิณญณายคนสฺสณฺณํ
 อมนลักริตฺวา เวนสฺสณณานาสฺสณณายคนสฺสณฺณํ อนิมิตฺตํ เตโธสมาริํ ปฏิจฺจุ มนลักริตฺ
 เอกคฺคํ, คตฺถํ อนิมิตฺเต เจโตสมาริํมฺหิ จิตฺตํ ปฏฺชนนฺตํ ปตฺตํ สนฺตํ อริมฺมจฺติ.
 โส เอวํ ปชานาติ “อํ หิ” โช อนิมิตฺโต เจโตสมาริํ อภิสํขโต อภิสณฺเฑยิตฺ,
 ยํ โช ปน กิณฺญจํ อภิสํขตํ อภิสณฺเฑยิตํ, ตทณฺจํ นิโรธมฺมํ”ติ ปชานาติ.
 คตฺถํ เอวํ ชานโต เอวํ ปตฺตํโต กามาถวํ จิตฺตํ วิมฺมจฺติ, ภวาทวํ จิตฺตํ
 วิมฺมจฺติ, อวิชฺชาถวํ จิตฺตํ วิมฺมจฺติ, “วิมฺมคฺคตฺถํ วิมฺมคฺคํ”ติ ฌานํ โหติ, “ชฺฌนา
 ชาติ, วุตฺตํ พุทฺธมฺมจฺริยํ, กตํ ภวณฺณํ, นวปฺรํ อิตฺถคฺคตฺตา”ติ ปชานาติ. โส เอวํ
 ปชานาติ “เย อตฺถํ ทรธา กามาถวํ ปฏิจฺจุ, เทร น สนฺติ. เย อตฺถํ ทรธา
 ภวาทวํ ปฏิจฺจุ, เทร น สนฺติ. เย อตฺถํ ทรธา อวิชฺชาถวํ ปฏิจฺจุ, เทร น สนฺติ.
 อคฺคํ เจวํ ทรธมฺคฺคา, ยทํ อิมเมว กายํ ปฏิจฺจุ สฺพายคฺคํ ชฺวีตปฺปจฺยา”ติ. โส
 “สฺสณณมิตํ สฺสณณาคคํ กามาถเวนา”ติ ปชานาติ, “สฺสณณมิตํ สฺสณณาคคํ ภวาทเวนา”ติ
 ปชานาติ, “สฺสณณมิตํ สฺสณณาคคํ อวิชฺชาถเวนา”ติ ปชานาติ. อคฺคํ เจวํ อตฺถณฺนํ,
 ยทํ อิมเมว กายํ ปฏิจฺจุ สฺพายคฺคํ ชฺวีตปฺปจฺยา”ติ. อิติ ยํ หิ โช คคฺค น
 โหติ, เตนํ คํ สฺสณณํ สมนุสฺสจฺติ. ยํ ปน คคฺคํ อตฺถจฺจํ โหติ, คํ “สนฺตํ อิทมคฺคํ”ติ
 ปชานาติ. เอวํปฺปตฺถํ เอวํ อานนท ยถาภฺจฺจา อวิปฺสฺสคฺคา ปริสฺสฺสา ปริมาณคฺคฺวา
 สฺสณณคฺคาอณฺณํ ภาวติ.

[๑๕๔] เยปี หิ เกจิ อานนท อตฺตมทฺธานํ สมนฺนา วา พฺราหฺมณฺนา วา
 ปริสฺสฺสํ ปริมาณคฺคํ สฺสณณคํ อุปตฺมปฺช วิหริสฺสํ, สฺพเพ เต อิมเมว ปริสฺสฺสํ
 ปริมาณคฺคํ สฺสณณคํ อุปตฺมปฺช วิหริสฺสํ. เยปี หิ เกจิ อานนท อนาคตมทฺธานํ
 สมนฺนา วา พฺราหฺมณฺนา วา ปริสฺสฺสํ ปริมาณคฺคํ สฺสณณคํ อุปตฺมปฺช วิหริสฺสํ,
 สฺพเพ เต อิมเมว ปริสฺสฺสํ ปริมาณคฺคํ สฺสณณคํ อุปตฺมปฺช วิหริสฺสํ. เยปี หิ
 เกจิ อานนท เอตฺรหิ สมนฺนา วา พฺราหฺมณฺนา วา ปริสฺสฺสํ ปริมาณคฺคํ สฺสณณคํ

วคฺค]

๒. มหาสุตฺตสํยมา

๑๕๘

อุปสมฺปชฺช วิหรนฺติ, สํพุเพ เต อิมํเยว ปริสุทฺธํ ปริมาณคฺตวํ สฺตฺตฺตํ อุปสมฺปชฺช
 วิหรนฺติ. ตถฺมาตฺถิ อานนฺท “ปริสุทฺธํ ปริมาณคฺตวํ สฺตฺตฺตํ อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสํมา”ติ;
 เขวณฺณิ โว อานนฺท สิกฺขิตพฺพนฺติ.

อิทมวโจ ภควา. อคฺคฺตมโน อายสฺมา อานนฺโต ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทิติ.

ฐพฺสฺตฺตฺตํ นิฏฺฐิตํ ปจฺม.

ภาคผนวก ข

จุฬาสถูยตสูตร พระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

๓. สุธัญญตวรรค

หมวดว่าด้วยสุธัญญา

๑. จุฬสุธัญญตสูตร

ว่าด้วยสุธัญญา สูตรเล็ก

[๑๗๖] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ปราสาทของมโหรีมาตา ในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ครั้นเวลาเย็น ท่านพระอานนท์ออกจากที่เสด็จนั่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้ว นั่ง ณ ที่สมควร^๑ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่นิคมของเจ้าศากยะชื่อนครกะ แคว้นสักกะ ณ ที่นั้น ข้าพระองค์ได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า ‘อานนท์ ปัจจุบันนี้ เราอยู่ด้วยสุธัญญาวิหารธรรม^๒ โดยมาก ข้อนี้ข้าพระองค์ได้สดับมาดีแล้ว รับมาดีแล้ว ใส่ใจไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้วหรือ พระพุทธเจ้าข้า’”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ถูกต้อง อานนท์ ข้อนั้นเธอสดับมาดีแล้ว รับมาดีแล้ว ใส่ใจไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้ว ทั้งเมื่อก่อนและบัดนี้ เราอยู่ด้วยสุธัญญาวิหารธรรมโดยมาก เปรียบเหมือนปราสาทของมโหรีมาตาหลังนี้ ว้างจากข้าง โคม้า และลา ว้างจากทองและเงิน ว้างจากการชุมนุมของสตรีและบุรุษ ไม่ว่างอยู่อย่างเดียวคือภิกษุสงฆ์เท่านั้น แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าบ้าน ไม่ใส่ใจความสำคัญว่ามนุษย์ ใส่ใจแต่สิ่งเดียวเฉพาะความสำคัญว่าปาจิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าปา

^๑ ดูเชิงอรรถที่ ๑ ข้อ ๕๕ (สัททนต์สูตร) หน้า ๖๒ ในเล่มนี้

^๒ สุธัญญาวิหารธรรม หมายถึงการอยู่ด้วยสุธัญญาผลสมบัติ (ม.อ.อ. ๓/๔๓๘/๒๕๕)

๒๑๖ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปริปัณณาสก์ [๓. สุนยสูตร

ภิกษุหนึ่ง รู้ชั้อย่างนี้ว่า ‘ในความสำคัญว่าป่านี้ ไม่มีความกระวนกระวาย เพราะอาศัยความสำคัญว่าบ้าน ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่ามนุษย์ มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าป่าอย่างเดียว’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าบ้าน’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่ามนุษย์’

รู้ชัดว่า ‘ไม่วางอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าป่าเท่านั้น’ ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียู่ในความสำคัญนั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า ‘สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่’

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตา(ความว่าง)ตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ของภิกษุหนึ่ง เป็นอย่างนี้

[๑๗๗] อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่ามนุษย์ ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าป่า ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าแผ่นดิน เปรียบเหมือนหนังโคที่เขาซึงดีแล้วด้วยหลักตั้งร้อย เป็นของปราศจากรอยย่น แม้ฉนใด ภิกษุก็ฉนนั้นเหมือนกัน ไม่ใส่ใจถึงความลุ่ม ๆ ดอน ๆ แห่งแผ่นดินนี้ซึ่งมีแม่น้ำลำธารเต็มไปด้วยดอกหนาม มีภูเขาและพื้นที่ไม่สม่ำเสมอทั้งหมด ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าแผ่นดิน

ภิกษุหนึ่งรู้ชั้อย่างนี้ว่า ‘ในความสำคัญว่าแผ่นดินนี้ ไม่มีความกระวนกระวาย เพราะอาศัยความสำคัญว่ามนุษย์ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าป่า มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าแผ่นดินอย่างเดียว’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่ามนุษย์’

วรรค]

๑. จุฬาสถูญตสูตร

๒๑๗

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าป่า’

รู้ชัดว่า ‘ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น’ ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่ได้อยู่ในความสำคัญนั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า ‘สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สถูญตตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ของภิกษุ นั้น เป็นอย่างนี้

[๑๗๘] อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าป่า ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าแผ่นดิน ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะ

ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ในความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะนี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าป่า ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าแผ่นดิน มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะอย่างเดียว’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าป่า’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าแผ่นดินเท่านั้น’

รู้ชัดว่า ‘ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะเท่านั้น’ ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่ได้อยู่ในความสำคัญนั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า ‘สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สถูญตตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ของภิกษุ นั้น เป็นอย่างนี้

[๑๗๙] อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าแผ่นดิน ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าอากาศอันญายตนะ ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าวิญญาณัญญายตนะเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าวิญญาณัญญายตนะ

๒๑๘

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ [๓. สุธนุต

ภิกษุหนึ่งรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ในความสำคัญว่าวิญญูณัญญายตนะนี้ ไม่มีความ
กระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าแผ่นดิน ไม่มีความกระวนกระวายเพราะ
อาศัยความสำคัญว่าอากาศานัญญายตนะ มีอยู่เพียงความกระวนกระวายเพราะ
อาศัยความสำคัญว่าวิญญูณัญญายตนะอย่างเดียว’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าแผ่นดิน’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอากาศานัญญายตนะ’

รู้ชัดว่า ‘ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าวิญญูณัญญายตนะเท่านั้น’
ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียู่ในความสำคัญ
นั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า ‘สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่’

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์
ของภิกษุหนึ่ง เป็นอย่างนี้

[๑๘๐] อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าอากาศานัญญายตนะ
ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าวิญญูณัญญายตนะ ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่า
อาภิญญัญญายตนะเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปใน
ความสำคัญว่าอาภิญญัญญายตนะ

ภิกษุหนึ่งรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ในความสำคัญว่าอาภิญญัญญายตนะนี้ ไม่มีความ
กระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอากาศานัญญายตนะ ไม่มีความ
กระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าวิญญูณัญญายตนะ มีอยู่เพียงความ
กระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอาภิญญัญญายตนะอย่างเดียว’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอากาศานัญญายตนะ’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าวิญญูณัญญายตนะ’

รู้ชัดว่า ‘ไม่ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าอาภิญญัญญายตนะเท่านั้น’
ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียู่ในความสำคัญ
นั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นที่ยังมีอยู่ว่ามีอยู่

วรรค]

๑. จุฬาสัญญตสูตร

๒๑๕

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์
ของภิกษุ นั้น เป็นอย่างนี้

[๑๘๑] อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะ ไม่
ใส่ใจความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ ใส่ใจอย่างเดียวนั้น คือ ความสำคัญว่า
เนวสัญญานาสัญญายตนะเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และ
น้อมไปในความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ

ภิกษุ นั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ในความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ ไม่มีความ
กระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะ ไม่มีความ
กระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ มีอยู่เพียงความ
กระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะอย่างเดียว’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าวิญญาณัญจายตนะ’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ’

รู้ชัดว่า ‘ไม่ว่างอย่างเดียวนั้น คือ ความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ
เท่านั้น’ ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียู่ใน
ความสำคัญนั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในความสำคัญนั้นว่า ‘สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่’

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์
ของภิกษุ นั้น เป็นอย่างนี้

[๑๘๒] อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าอาภิญญายตนะ ไม่
ใส่ใจความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ใส่ใจอย่างเดียวนั้น คือ เจโตสมาธิ
อันไม่มีนิमित^๑ เท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปใน
เจโตสมาธิอันไม่มีนิमित

^๑ เจโตสมาธิอันไม่มีนิमित หมายถึงความตั้งมั่นแห่งจิตในวิปัสสนาที่เรียกว่า ไม่มีนิमित เพราะไม่มีสิ่งที่เที่ยง
เป็นนิमित เป็นต้น (ม.อ.อ. ๓/๑๘๒/๑๑๑)

ภิกษุหนึ่งรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ในเจโตสมาธินี้ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าอาภิญญญาณตนะ ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าเนวสัณญานาสัณญายตนะ มีอยู่เพียงความกระวนกระวาย คือ ความเกิดแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น เพราะมีชีวิตเป็นปัจจัย’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าอาภิญญญาณตนะ’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากความสำคัญว่าเนวสัณญานาสัณญายตนะ’

รู้ชัดว่า ‘ไม่วางอยู่อย่างเดียว คือ ความเกิดแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น’ เหตุมีชีวิตเป็นปัจจัย ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้น ด้วยสิ่งที่ไม่ได้อยู่ในเจโตสมาธินั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในเจโตสมาธินั้นว่า ‘สิ่งที่ยังมีอยู่นี้มีอยู่’

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สุญญตาตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ของภิกษุหนึ่ง เป็นอย่างนี้

[๑๘๓] อานนท์ อีกประการหนึ่ง ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าอาภิญญญาณตนะ ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าเนวสัณญานาสัณญายตนะ ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต

ภิกษุหนึ่งรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิตนี้ ยังถูกปัจจัยปรุงแต่งจงใจได้ แต่สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งจงใจได้นั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา’ เมื่อภิกษุหนึ่งรู้อย่างนี้เห็นอย่างนี้ จิตจึงหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า ‘หลุดพ้นแล้ว’ รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’

ภิกษุหนึ่งรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ในญาณนี้ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยกามาสวะ ในญาณนี้ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยภวาสวะ ในญาณนี้ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยอวิชชาสวะ มีอยู่เพียงความกระวนกระวาย คือ ความเกิดแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น เพราะมีชีวิตเป็นปัจจัย’

วรรค]

๑. จุฬสัจญตสูตร

๒๒๑

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากกามาสวะ’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากภวาสวะ’

รู้ชัดว่า ‘ความสำคัญนี้ว่างจากอวิชชาสวะ’

รู้ชัดว่า ‘ไม่วางอยู่อย่างเดียว คือ ความเกิดแห่งอายตนะ ๖ ที่อาศัยกายนี้เท่านั้น เพราะมีชีวิตเป็นปัจจัย’ ด้วยอาการอย่างนี้ เธอจึงพิจารณาเห็นความว่างนั้นด้วยสิ่งที่ไม่มียอยู่ในเจโตสมาธินั้น

รู้ชัดสิ่งที่เหลืออยู่ในเจโตสมาธินั้นว่า ‘สิ่งที่ยังมียุณนี้มีอยู่’

อานนท์ การก้าวเข้าสู่สัจญตตามความเป็นจริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิยอดเยี่ยมอย่างยิ่งของภิกษุนั้น เป็นอย่างนี้

[๑๘๔] อานนท์ ในอดีต สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เข้าถึงสัจญต^๑อันบริสุทธิ^๒ยอดเยี่ยมอยู่ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดก็ได้เข้าถึงสัจญตอันบริสุทธิยอดเยี่ยมนี้เท่านั้นอยู่

ในอนาคต สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งจักเข้าถึงสัจญตอันบริสุทธิยอดเยี่ยมอยู่ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดก็จักเข้าถึงสัจญตอันบริสุทธิยอดเยี่ยมนี้เท่านั้นอยู่

ในปัจจุบัน สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมเข้าถึงสัจญตอันบริสุทธิยอดเยี่ยมอยู่ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดย่อมเข้าถึงสัจญตอันบริสุทธิยอดเยี่ยมนี้เท่านั้นอยู่

อานนท์ เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า ‘เราจักเข้าถึงสัจญตอันบริสุทธิยอดเยี่ยมอยู่’

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภาษิตนี้แล้ว ท่านพระอานนท์มีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระผู้มีพระภาค ดังนี้แล

จุฬสัจญตสูตรที่ ๑ จบ

^๑ สัจญต หมายความว่าผลสมภาบัติที่เกิดจากความว่าง (ม.อ.อ. ๓/๑๘๔/๑๑๑)

^๒ บริสุทธิ หมายความว่าไม่มีกิเลส (ม.อ.อ. ๓/๑๘๔/๑๑๑)

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-ฉายา/นามสกุล : พระเชวงศักดิ์ จันทวิโส (ตุ้มวงศา)

วัน/เดือน/ปี เกิด : วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๕

ภูมิลำเนา : ๑๖๓ หมู่ที่ ๑ บ้านไพร ตำบลไพร อำเภอบึงสามพัน จังหวัดศรีสะเกษ

การศึกษาทางโลก

พ.ศ. ๒๕๔๙ : ปริญญาตรี วิทยาศาสตร์บัณฑิต สาขาเทคโนโลยีการเกษตร มหาวิทยาลัย
รามคำแหง ๒๕๔๙

การศึกษาทางธรรม

พ.ศ. ๒๕๕๖ : นักธรรมชั้นโท วัดนาหลวง ตำบลคำด้วง อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี

ประสบการณ์การทำงาน

พ.ศ. ๒๕๕๖ : เป็นพระวิทยากรอบรมหลักสูตรพระนวกะ เฉลิมพระเกียรติ รุ่น ๒
ณ วัดหนองพุ่มบัณฑิต อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี

พ.ศ. ๒๕๕๘ : เป็นพระวิทยากรโครงการบรรพชาสามเณรอุปสมบทหมู่และบวชเนกขัมมะ
ณ วัดศรีทรงธรรม อำเภอนองหาน จังหวัดอุดรธานี

ประสบการณ์การปฏิบัติธรรม

พ.ศ. ๒๕๕๖ : ได้ผ่านการฝึกอบรมพระวิปัสสนาจารย์ เป็นเวลา ๔๕ วัน ในเขตปกครองคณะ
สงฆ์ภาค ๘ ณ วัดนาหลวง ตำบลคำด้วง อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี
โดยมี พระราชสิทธิอาจารย์ วิ (ทองใบ ปภสสโร) เป็นผู้อบรมกรรมฐาน

พ.ศ. ๒๕๕๘ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ติดต่อกัน ๓๐ วัน (๑ - ๓๐ พฤษภาคม)
ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอบึงสามพัน จังหวัดนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๕๕๙ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ติดต่อกัน ๕ เดือน (๒๐ กรกฎาคม - ๒๐ ธันวาคม)
ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอบึงสามพัน จังหวัดนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๕๖๐ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ติดต่อกัน ๒ เดือน (๒๓ มกราคม - ๒๓ มีนาคม)
ณ สำนักวิปัสสนาธุระสาสนะเอกคำ กรุงย่างกุ้ง ประเทศสหภาพเมียนมาร์
โดยมี พระภิกษุทันตะ อชิน วาสวะ สยาดอ เป็นผู้อบรมกรรมฐาน

บรรพชา/อุปสมบท : วันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๒

สังกัดวัด : วัดบ้านไพร ตำบลไพร อำเภอบึงสามพัน จังหวัดศรีสะเกษ ๓๓๑๕๐

ปีที่เข้าศึกษา : ๒๕๕๘

ปีที่สำเร็จการศึกษา : ๒๕๖๐

ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดบ้านไพร ตำบลไพร อำเภอบึงสามพัน จังหวัดศรีสะเกษ ๓๓๑๕๐

โทรศัพท์ : ๐๘๘ ๗๕๐ ๙๗๙๙

E-mail : V11.5811405020@gmail.com